

Budapesti Corvinus Egyetem

A demokrácia jelei és lehetőségei Marokkóban

A demokratikus átmenet elméletének alkalmazhatósága
egy „muszlim” ország esetében

Ph.D. értekezés

Hudecz Gergely

Budapest, 2008

Hudecz Gergely

A demokrácia jelei és lehetőségei Marokkóban

Nemzetközi Tanulmányok Intézete

Témavezető:
Dr. Rostoványi Zsolt
egyetemi tanár

A bíráló bizottság névsora:

Budapesti Corvinus Egyetem
Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskola

Hudecz Gergely

A demokrácia jelei és lehetőségei Marokkóban

A demokratikus átmenet elméletének alkalmazhatósága
egy „muszlim” ország esetében

Ph.D. értekezés

Budapest, 2008

BEVEZETÉS.....	10
1. RÉSZ: ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI HÁTTÉR.....	21
1.1 A DEMOKRATIKUS ÁTMENET ELMÉLETÉNEK KIALAKULÁSA ÉS KRITIKÁI.....	21
1.1.1 Demokrácia és demokratizálódás.....	22
1.1.2 A demokrácia fogalmának relativizálódása.....	34
1.1.3 Új célok.....	40
1.2 VIZSGÁLATI MÓDSZEREK ÉS KORÁBBI MEGFIGYELÉSEK.....	42
1.2.1 Átmenet: általános fogalmi keret.....	42
1.2.2 Magyarázó tényezők és tézisek.....	51
1.2.3 Az iszlám szerepe és az ezzel kapcsolatos kérdések.....	63
2. RÉSZ: MAROKKÓ ESETÉNEK TANULSÁGAI.....	65
2.1 EREDMÉNYEK: A MAROKKÓI FOLYAMATOKRÓL A TRANZITOLÓGIA NYELVÉN.....	65
2.1.1 Az átmenet kezdeti jelei.....	65
2.1.2 Politikai reformok.....	73
2.2 ELEMZÉS: AZ ÁTMENET MEGAKADÁSÁNAK LEHETSÉGES MAGYARÁZATAI.....	84
2.2.1 Állam és politikai rendszer.....	84
2.2.2 Strukturális tényezők.....	96
2.2.3 Aktor-centrikus értelmezés.....	101
2.3 ÉRTÉKELÉS: AZ ISZLÁM LEHETSÉGES HATÁSAI.....	106
ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK.....	117
FÜGGELÉKEK.....	125
Politikai események kronológiája.....	125
Politikai pártok Marokkóban.....	128
HIVATKOZÁSOK JEGYZÉKE.....	129
A SZERZŐNEK A TÉMÁBAN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓI.....	146

ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. Ábra: A módszertani modell általános leírása.....	44
2. Ábra: Worldwide Governance Indicators - Voice and Accountability.....	66
3. Ábra: Worldwide Governance Indicators - Government Effectiveness 1996-2006.....	89
4. Ábra: Egy főre jutó nemzeti össztermék vásárlóerő-paritáson (IMF).....	96
5. Ábra: Bizalom az egyes intézményekben (WVS).....	100
6. Ábra: A marokkói változások a Przeworski által felvázolt séma alapján.....	101
7. Ábra: A marokkói változások a Przeworski által felvázolt séma alapján II.....	103
8. Ábra: A politikai szereplők iszlámhoz való viszonya és politikai programja.....	111

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. Táblázat: A demokrácia intézményei Dahl kategóriái szerint.....	27
2. Táblázat: A demokrácia számára kedvező és kedvezőtlen társadalmi tényezők.....	27
3. Táblázat: Az átalakulást magyarázó tényezők a korábbi megfigyelések alapján.....	60
4. Táblázat: Worldwide Governance Indicators.....	65
5. Táblázat: Worldwide Governance Indicators - Voice and Accountability elemei.....	66
6. Táblázat: Bertelsmann Transformation Index.....	67
7. Táblázat: Freedom House.....	67
4. Táblázat: A parlamenti képviselői helyek megoszlása a választásokat követően.....	82
5. Táblázat: Uralkodó dinasztiák a Maghreb országokban.....	87
6. Táblázat: A Maghreb államainak társadalmi alapjai.....	88
7. Táblázat: A francia gyarmatosítás társadalmi alapjai.....	88
8. Táblázat: A korábbi megfigyelések alapján megfogalmazott hipotézisek.....	106

„Within each of us there is a constant dialogue on changing ourselves and the outer world, a dialogue mixed with illusion about ourselves and the world. In trying to understand the process of change to which we are linked both actively and passively, we can escape neither from our subjective being, nor from our fantasies, nor from the conflictual aspects of our relationship to the past and to the mentors of society.” - Mohamed Berrada

KÖSZÖNETEK

Ezúton is szeretném megköszönni:

Dr. Rostoványi Zsoltnak, témavezetőmnek, hogy mindvégig támogatta tanulmányaimat;

budapesti és oxfordi tanárainknak **Dr. Blahó Andrásnak, Dr. Gallai Sándornak, Dr. Gedeon Péternek, Dr. Láncki Andrásnak, Laurence Whiteheadnek** és **Michael Willisnek** a segítségét;

Nancy Bermeonak, Bruszt Lászlónak, Thomas Carothersnek, Terry Karlnek, Elen Lust-Okarnak, Guillermo O' Donnellnek, Michael Robinsnak, Philippe Schmitternek, és Dr. Tüske Lászlónak a konzultációkat és hasznos tanácsokat;

kutatótársaimnak **Dr. Csicsmann Lászlónak, Hosszú Hortenziának, Dr. Paragi Beának, Reszkető Petrának és Dr. Romsics Gergőnek** az érdekes beszélgetéseket;

Wagner Péternek a hivatkozások rigorózus ellenőrzését;

a marokkói segítséget a **Jalliffier családnak, Ali Amarnak és Ali Belhajnak**;

a kairói segítséget: **Michel Chaddadnak, szüleinek és barátainak**;

szüleimnek és nagyszüleimnek, hogy megtanítottak a tudományos élet fontosságára;

Andrisnak, hogy sohasem volt rest rámutatni hiányosságaimra;

Juditnak, hogy mellettem volt a dolgozat megírása alatt;

oxfordi barátainknak **Keremnek, Michalnak és Reemnek**, hogy ott voltak;

budapesti barátainknak: **Dénesnek, Eszternek, Marcinak és Matyinak**, hogy itt vannak;

Annának és Orsinak, akik az utolsó simításokban segítettek;

valamint diákjaimnak,

akik legnagyobb örömömre túl sokan vannak ahhoz, hogy itt egyenként soroljam fel őket!

English abstract

Democratisation theories tested in Morocco

Existing theoretical approaches to the democratisation process are compared with recent observations in Morocco. In the first section, the basic tenets of the transition literature, including a set of procedural and structural characteristics are outlined.

Based on these the paper raises three questions:

- 1) Whether there has been a transition (i.e. democratisation and liberalisation) pattern in Morocco in the period of 1989-2006.
- 2) What factors affected the process and explained its outcome? The paper investigates in particular the relationship between state, nation and democracy.
- 3) Whether the Moroccan observations fit into the general transition and democratisation literature.

It appears that there are two distinct spheres of contestation: on the one hand, in the formal political sphere previously described transition dynamics seem to prevail, while on the other hand the notions of ‘stateness’ and ‘civil society’, which are widely associated with the democratisation prospects of a country, have different characteristics in the Moroccan context.

BEVEZETÉS

„Nem rég a Nyugat még uralta a világot, ma már inkább megérteni próbálja.”
- írta Dankwart Rustow 1957-ben (Rustow [1957]: p. 530). 50 évvel később, úgy tűnik, még mindig bőven van mit megérteni. A feladat nem egyszerű: az európai és amerikai tapasztalatokra épült társadalomtudományi normarendszert kell alkalmassá tenni a világ más részeinek leírására, és működésének magyarázatára. Felületesen vizsgálva erre két veszélyesen kényelmes megoldás kínálkozik: az egyik a korábban felhalmozott tudás kritika nélküli alkalmazása a világ minden részén; a másik pedig a korábbi tapasztalatok elvetése és az emberi társadalom leírására használt tudományos fogalmak relativizálása.

Ebben a dolgozatban a két szélsőségesen leegyszerűsítő megközelítés helyett egy alaposabb elemzést kínálok, a tudományos igényesség megőrzésével. Azt vizsgálom, hogy az európai és amerikai politológia alapjait képező racionális és intézményi elméletek mennyiben alkalmasak egy muszlim ország politikai rendszerének elemzésére. Azaz, mennyiben általánosíthatók a demokrácia jellemzői, illetve feltételei?

A kutatási problémát három kérdésre bontva vizsgálom. (1) Megfigyelhető-e politikai átalakulás Marokkóban? (2) Milyen tényezők magyarázzák az átalakulást vagy annak hiányát? (3) A marokkói megfigyelések megegyeznek-e más régiók korábbi tapasztalataival? -A három kérdésnek megfelelően három hipotézist állítok fel: (1) Megfigyelhető politikai átalakulás Marokkóban. (2) A kiindulási politikai rendszer, a társadalmi szerkezet és az átmenet politikai körülményei meghatározzák annak sikerét. (3) Az átalakulás dinamikáját magyarázó tényezők között vannak, amelyek megegyeznek más régiók korábbi tapasztalataival, de lesznek eltérések, amelyek a korábbi elméletek felülvizsgálatát indokolják.

A dél-európai, latin-amerikai, délkelet-ázsia és kelet-európai politikai változásokat követően még úgy tűnt, hogy a demokrácia világméretű diadalmenetét nem lehet megállítani, és a kilencvenes években a Közel-Kelet és Észak-Afrika országaiban is megkezdődik a politikai átalakulás. Jóllehet az 1992-es algériai választások kudarcra már előrevetítette, hogy a régióban nem feltétlenül fognak érvényesülni a korábban más térségekben jól működő politikai mechanizmusok, a 2001. szeptember 11.-i terrortámadásokig a térség problémái meglehetősen kevés figyelmet kaptak. A Világkereskedelmi Központba becsapódó két repülőgép brutálisan hívta fel a figyelmet a közel-keleti instabilitás globális veszélyeire, és az Amerikai Egyesült Államok külpolitikájában ezt követően ismét napirendre került a Közel-Kelet demokratikus mintára történő átformálása. 2005-ben még úgy tűnt, hogy az erőfeszítések eredményesek, és „a Közel-Keleten és az egész világban a szabadság diadalmenete folytatódik”¹, de 2007-re megfordult a trend.² Dolgozatom a trend megfordulásának okait vizsgálja Marokkó példáján.

A demokratikus átmenet magyarázatára számos modell és elmélet született, amelyeknek azonban számos hiányossága van. Egyrészt az eltérő megközelítések általában az átalakulás egy apró részletének magyarázatára törekednek, és nem próbálják általános rendszerbe foglalni a különböző dimenziók kölcsönhatását. Másrészt pedig nincs átjárás a politikai racionalitás és a demokrácia univerzalizmusát hirdető *pozitivist* elméletek, illetve a politikai rendszer kulturális meghatározottsága mellett érvelő *normatív* megközelítések között. A képet tovább árnyalja, hogy a demokrácia definícióját illetően sincs konszenzus. Alapvetően két demokrácia-felfogás különböztethető meg: egyrészt, a *procedurális* definíció a hatalomért folyó versenyt biztosító intézményekben látja a demokrácia lényegét, másrészt, a *szubsztantív* definíció a „közjó“-t biztosító politikai rendszert nevezi demokráciának.

---

¹ George W. Bush, 2005. március 5.-i beszéde

² Guy Dinmore: A Uniform trend? How democracy worldwide is on the back foot, Financial Times, 2007. Január 17.

Munkámban a két demokrácia-felfogás ötvözésére törekszem: egyrészt a demokratizálódás definiálásakor a *procedurális* szemléletet követve az intézményi tényezőket vizsgálom, másrészt a *szubsztantív* és kulturális elemek is megjelennek, mint a folyamat meghatározó környezetét adó változók, amelyek befolyásolják a demokratikus intézmények kialakulását és működőképességét. Az átmenet fogalma így tágabb értelmezést nyer, mint a szűken vett politikai demokratizálódás, mivel a gazdasági és szocio-kulturális dimenziók egyaránt meghatározókká válnak. Ezáltal a procedurális-szubsztantív látszólagos ellentétpár feloldására törekszem.

Miért pont Marokkó? Több okom volt arra, hogy Marokkót választottam doktori dolgozatom témájának. A Közel-Kelet és Észak-Afrika iránti érdeklődésem majd tíz éves múltra tekint vissza. 1999-ben, amikor megkezdtem egyetemi tanulmányaimat, egy akkor még egzotikusnak tartott nyelvet szerettem volna tanulni, és az arab mellett döntöttem. Úgy gondoltam, hogy a földrajzi közelség és az élénkülő gazdasági kapcsolatok miatt az arab világ eseményei hosszú távon meghatározóan hathatnak Európa jövőjére, és Dr. Rostoványi Zsolt iszlámról írott könyve felkeltette érdeklődésemet a térség civilizációs-kulturális sajátosságai iránt.(Rostoványi [1998]).

Diplomamunkámat 2002-ben az Európai Unió és a Közel-Kelet kapcsolatáról kezdtem írni, mert úgy gondoltam, hogy Magyarországnak az Unió tagjaként komolyabb szerep juthat a térség konfliktusainak rendezésében. Elsősorban azt vizsgáltam, hogy a csatlakozó új tagállamoknak, köztük Magyarországnak, milyen közösségi állásponthoz kell majd igazodniuk, illetve hogy az új tagoknak mennyiben lesz majd lehetősége változtatni ezen az állásponton. Miután első eredményeim alapján kiderült, hogy az Európai Unió Közel-Kelet-politikája nagy mértékben támaszkodik a francia diplomácia hagyományaira, 2003-ban Párizsban folytattam kutatásaimat.

Érdeklődésem Párizsban egy személyes élményt követően fordult Észak-Afrika irányába. Egy alkalommal, amikor épp a Magyarországon tapasztalható politikai megosztottságról, valamint az általánosan elfogadott társadalmi és politikai értékek hiányáról beszéltem, izgatottan vágott szavamba egy marokkói beszélgetőtársam, mondván, hogy Marokkóban is ugyanez a helyzet. Korábban soha nem gondoltam volna, hogy van értelme összevetni egy közép-európai és egy iszlám ország politikai folyamatait, de amikor elkezdtek végigvenni a hasonlóságokat és különbségeket, mindkettőnk számára kiderült, hogy az összehasonlítás számos érdekes kérdést vet fel. Az akkor kezdődött párbeszédből született ez a tézis, amely nagy mértékben támaszkodik a közép-európai térség tapasztalatai alapján felállított elméletekre.

2004-ben a Maghreb három országával, Algériával, Marokkóval és Tunéziával kezdtem foglalkozni, majd érdeklődésemet tovább erősítette, hogy 2005-ben a kezembe került Lars Rydland disszertációja, amely az 1994-95-ös algériai eseményeket értelmezte a nyugati politológiában elterjedt racionális döntések elméletét felhasználva (Rydland [2005]). 2006-tól Oxfordban Laurence Whitehead segítségével kutatásokat végeztem a demokratizálódás elméleteinek körében, valamint Michael Willis tanácsát követve a Marokkóról szóló esettanulmány elkészítésére összpontosítottam kutatásaimat. Döntésemet Dr. Rostoványi Zsolt témavezetőm is támogatta, különös tekintettel arra, hogy az egy ország belső politikai racionalitását vizsgáló munkám érdekes adalék lehet Dr. Csicsmann László 2006-ban védett disszertációjához, amely átfogóan vizsgálja az iszlám és a demokrácia kapcsolatát (Csicsmann [2006]).

A személyes élmények mellett regionális szempontból is megalapozottnak tűnt Marokkót választani dolgozatom témájául. Először is egy olyan muszlim országot kerestem, amelyben 2004-ben nem állt fenn demokratikus rendszer, de történtek politikai változások, amelyek a demokratizálódás folyamatára utaltak. Ezt a kritériumot, akkor úgy tűnt, számos közel-keleti ország kielégítheti, a legtöbb esetben azonban a politikai változások erőszakos külső beavatkozás következményeként vagy fegyveres konfliktusok árnyékában történtek. A

legszenbetűnőbb példa erre Afganisztán és Irak esete; de a háborúk éppúgy meghatározóan hatottak Egyiptom, Irán vagy Pakisztán belpolitikai életére is. Líbiában, Szíriában és Tunéziában nem volt jele érdemi változásoknak, míg Algériában és Libanonban a törékeny politikai rendszer polgárháborús előzményekre épült. Marokkó esetében ugyan 1975 óta rendezetlen a nyugat-szaharai kérdés, de a válság sokkal kevésbé forgatta fel az országot, mint az arab-izraeli háborúk a közel-keleti államokat, vagy a polgárháború Algériát.

Végül pedig, ahogy Mohamed Jabri fogalmaz, „a politikai egység és kulturális sokféleség érdekes keveredésével a Maghreb az összehasonlító elemzések egyik kedvenc témája”, amely ideális alapot szolgáltat a politikai intézményi racionalitás és a kulturális tényezők kölcsönhatásának vizsgálatára (Jabri [1985]).

Miért releváns? Dolgozatom műhelyvitáján felmerült a kérdés, hogy - a személyes élmények és a regionális megfontolások mellett -, miért is van értelme egy olyan elmélet tesztelésének Marokkó esetében, amelyre az egész térségben egyetlen pozitív példa sincsen?

A kérdést három szinten lehet megválaszolni. Egyrészt elméleti szinten érdekes kérdés, hogy a politikai és általában az emberi racionalitás mennyiben kultúrafüggő. Vajon a régióban kulturális-civilizációs okok miatt nincsen egyetlen pozitív példa sem a demokratikus átmenetre, vagy más okai lehetnek az átmenet hiányának? Másrészt gyakorlati szinten, az Amerikai Egyesült Államok térségben követett külpolitikája nagymértékben támaszkodik a demokrácia terjesztésének ideológiájára, és ezért célszerű vizsgálni, hogy az ideologikus elképzelések mennyire vannak összhangban a valós folyamatokkal.

És végül, mindig minden helyzetben releváns a demokrácia általános értéként való felmutatása, amely biztosítja az intellektuális és tudományos szabadságot is. A demokrácia ugyan sokszor szélsőséges csoportok hatalomra kerülését jelentette Európában és Amerikában, ez mégsem kisebbítheti a szabadság eszméjének érdemeit. Ahogy a Közel-Keleten, úgy Európában is számos esetben a liberalizmus egyengette az utat a radikalizmus előtt, ez mégsem adott okot a szabad

társadalomba vetett hit feladására, vagy - ahogy Lamartine fogalmaz - a szabadság azt is jelenti, hogy „az emberek szabadon követhetnek el hibákat”.³

Egyúttal azonban azt is érdemes előrebocsátani, hogy a demokratikus átmenet, azaz a tranzitológia elmélete nem pusztán egy sikeresen demokratizálódó ország esetében alkalmazható. A tranzitológia egy elméleti keret, amely bizonyos összefüggéseket és törvényszerűségeket próbál leírni, de semmi esetre sem jelenti, hogy minden országban, minden történelmi korszakban és minden kulturális környezetben demokráciának kell kialakulnia. Központi kérdése éppen az, hogy melyek is azok a feltételek, amelyek szükségesek egy demokratikus társadalom kialakulásához. Marokkó esetében a demokrácia hiányának és az átmenet kudarcának magyarázata éppúgy fontos eredményt jelenthet a tranzitológia számára, mint az esetleges demokratikus változások okainak feltárása. Carothers például, annak ellenére, hogy megkérdőjelezi a tranzitológia prediktív erejét, megtartja annak fogalmi kereteit, és további vizsgálatokra ösztönöz az eredmények pontosítása érdekében (Carothers [2002]).

Iszlám és demokrácia. A tranzitológia és a demokratizálódás hipotéziseinek vizsgálata különösen aktuális az iszlám és a demokrácia összeegyeztethetőségéről szóló jelenlegi viták fényében. Felvetődik a kérdés, hogy vajon az iszlám hagyományai vagy a demokratikus intézmények adják-e a politikai rendszer meghatározó keretét. Vajon amikor szembekerülnek egymással az iszlám előírásai és a demokratikus alapelvek, akkor melyik érvényesül inkább? És vajon a demokratikus folyamatok gyengése mennyiben tudható be az iszlám szerepének, vagy mennyiben lehetnek más okai a demokrácia hiányának?

Az egyik oldalon vannak azok a pesszimisták, akik a történelmi, vallási és kulturális tényezőkre koncentrálnak, és rámutatnak arra, hogy a muszlim, és különösen az arab társadalmakból hiányoznak a demokratikus fejlődés feltételei. Következésképp, ha sor kerül valódi választásokra, radikális és nyugat-ellenes iszlamisták kerülnek hatalomra. Itt ismét utalnék Dr. Csicsmann tézisére, amely részletesen foglalkozik a kérdéssel.

---

³ Taylor, A. J. P.: From Napoleon to the Second International, Penguin books, London, 1995, p. 164.

Dolgozatom Marokkó példáján keresztül más megvilágításba helyezi a kérdést, módszertanában közelebb áll az elemzők egy másik csoportjához, akik a politikai érdekek, az intézményi változások és a társadalmi értékek kölcsönhatására helyeznek nagyobb hangsúlyt (McFaul [2008]). Jóllehet pesszimista végső következtetésem összeeseng kollégám konklúziójával, mégis több ponton vitatkozik Dr. Csicsmann megfigyeléseivel, különösen a pesszimizmus okait illetően. Egyrészt eredményeim alapján a demokrácia hiánya csak részben tudható be az iszlám hatásának, más tényezők legalább annyira komoly akadályt képeznek az átmenet útjában. Másrészt pedig - megfigyeléseim szerint - az iszlamista szervezetek is előmozdíthatják a demokratikus reformokat.

Marokkóban a király személye körül összpontosuló politikai rendszer ideális alapot szolgáltat a vizsgálatokhoz. A király egyszemélyben a szimbolikus államfő, a végrehajtó hatalom, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás feje, valamint az ország vallási vezetője: *Amir al-Muminin*. A különböző szerepek játéka és változása különösen érdekes kutatási témának bizonyult munkám során.

Tudományos besorolás. Claire Spencer szerint a Maghrebben végbemenő változások eddigi leírásai nélkülözik az átfogó elméleti keretet és a szisztematikus módszertant (Spencer [1998]). Gellner például Marokkó átalakulását a muszlim társadalmak átmenetének elméleti keretében értelmezi, és elsősorban azt vizsgálja, hogy miként veszik át a családi kötelek szerepét a jogi kötöttségek, valamint azt, hogyan alakulnak át az érzelmeken alapuló viszonyok racionális döntésekké (Gellner [1981]). Más szerzők a folyamatot az autentikus életmódtól való eltávolodásként és a modernizációhoz, illetve a globalizációhoz történő alkalmazkodásként ragadják meg (Zartman [1985]). A változásokat közgazdasági oldalról vizsgálók számára pedig az állami újraelosztás átformálásáról van szó, amit külső kényszerek és demográfiai változások tesznek elkerülhetlenné (Spencer [1998]).

A huszadik század elején az összehasonlító politológia még a nyugat-európai és észak-amerikai alkotmányok és jogi intézmények tanulmányozását jelentette, és figyelmen kívül hagyta a gazdasági, kulturális és történelmi változókat. Ez részben változott, amikor a húszas években a tömegpártok megjelenésével előtérbe került a pártok és politikai csoportok működésének elemzése, valamint a közvélemény és a propaganda hatásának vizsgálata. Az empirikus kutatások kiszélesedése pedig az elméleti keret folyamatos felülvizsgálatát eredményezte.

A tanulmányok tárgyának térbeli kiterjesztése azonban a mai napig nem megy akadálytalanul: az adatgyűjtés és a nyelv nehézségei mellett a pszichológiai korlátok is megjelentek, amelyeket kezelni kell más kultúrák politikai rendszereinek vizsgálatakor. Arról például, hogy mikor számít „autentikus”-nak egy forrás, a mai napig nincs konszenzus. A harmadik világ országainak vezető elitje például gyakran nyugati oktatásban részesül, és inkább érzi magát otthon Oxfordban, Párizsban vagy New Havenben, mint saját országában (Rustow [1957]). Vajon ebben az esetben ki számít autentikus forrásnak az ország politikai berendezkedését illetően? Vajon mennyiben tekinthető a kultúra a politikai rendszeren kívüli „exogén” tényezőnek? Vajon hol húzható meg a határ a formális politikai intézmények és az informális döntéshozási mechanizmusok között? És végül hogyan lesznek összehasonlíthatóak az egyes országokban leírt megfigyelések?

A tudományágakat elválasztó határok eredetileg a megismerés könnyítésére jöttek létre, de a modern társadalomtudományokban már egyre inkább hátráltatják azt. A modernitás egyik legfontosabb tudományos hatása, hogy megkönnyítette a tudományágak közti átjárást, és nyilvánvalóvá tette, hogy a politológia, a közgazdaságtan, a szociológia, a pszichológia, a történettudomány, valamint a nemzetközi és a civilizációs tanulmányok mind egyazon társadalmi háló különböző leképezései (Rustow [1968]).

Erre a felismerésre épül a multidiszciplinaritás ma még kiforratlan eszköztára. A politikai és társadalmi átalakulást vizsgáló tranzitológia a hetvenes években a dél-európai, valamint a latin-amerikai államok átalakulásával fejlődött ki, és alapvetően a politológia és a szociológia fogalmi készletére támaszkodott. A

tranzitológiával párhuzamosan, és részben összefonódva fejlődött és gazdagodott az összehasonlító politológia és a politikai gazdaságtan is, amelyeket ma már nehéz lenne egyértelműen elválasztani egymástól. Dolgozatom alapvetően e három tudományág elméleti forrásaira támaszkodik, míg kérdésfelvetésem elsősorban a nemzetközi és civilizációs tanulmányaim alapján fogalmazódott meg, és következtetésem is leginkább ezen tudományterületek számára lehetnek relevánsak. Az átalakulás egyes aspektusainak vizsgálatkor felhasználok a nemzetközi és a makrogazdaságtan, az antropológia, valamint a történelemtudomány eredményeit is.

Eurocentrizmus? A multidiszciplináris megközelítés ellenére felmerül a kérdés, hogy vajon nem esem-e az „eurocentrizmus” hibájába, és nem használom-e megalapozatlanul a nyugati társadalomtudomány politikai racionalitásra vonatkozó megállapításait egy muszlim országban. Ennek elkerülése érdekében munkám során nem a tranzitológia korábbi következtetéseit használom fel, hanem pusztán annak fogalomkészletet, hogy ezáltal marokkói megfigyeléseim összehasonlíthatóvá váljanak korábbi munkákkal. Célom egyrészt az, hogy megvizsgáljam, mennyiben érvényesek a korábbi amerikai és európai megállapítások egy észak-afrikai ország esetében, másrészt pedig az, hogy elemezzem, mennyiben magyarázhatóak az eltérések kulturális-civilizációs tényezőkkel. Nem állítom tehát, hogy el lehet tekinteni a helyi adottságoktól, épp ellenkezőleg: ezek jelentőségének feldolgozására és értelmezésére törekszik dolgozatom. A tranzitológia a dolgozat tudományos nyelvét adja, a vizsgálat tárgyát a logikai összefüggések képezik.

Források. A demokratikus átmenetet elemző irodalomban még nem minden esetben érvényesül a multidiszciplináris megközelítés, és a témával foglalkozó műveket áttekintve két alapvető álláspont látszik kibontakozni. Egyik oldalon vannak azok a szerzők, akik az intézményi keretek kialakulását a demokrácia elégséges feltételének tartják. A másik oldal a társadalmi normák, a gazdasági rendszer átalakulását is a demokratizálódás részének tekinti. Az előbbi az intézmények működésének demokratizálódását egy lineáris, egyirányú folyamatként látta, míg az utóbbi az egész átalakulási folyamat kimenetelét gazdasági és szocio-kulturális tényezőktől teszi függővé. Az irodalom szinte minden dimenziójában megjelenik ez a dichotómia: a politikai szinten liberális-konzervatív ellentétpár a tudományos

diskurzusban az univerzalizmus és a civilizációs-kulturális determinizmus vitájában jelenik meg. Ez a módszertant tekintve gyakran az intézményi megközelítés és a történelmi szemléletű vizsgálat szétválásához vezet.

Dolgozatom megírásakor két komoly nehézséget kell kezelnem. Egyrészt a források vizsgálatakor nagy figyelmet kell fordítanom azok aktuálpolitikai töltetére, mivel gyakran határozott politikai irányt képviselnek, és ily módon a tudományosnak vélt írások is épp a vizsgálni kívánt politika eszközei. Másrészt pedig az egymással vitatkozó iskolák eltérő elméleti és módszertani megközelítéseit kell összeegyeztetnem az eltérő nézőpontok közös pontjainak felkutatásával és egységes rendszerbe foglalásával. A *Journal of Democracy* gyakran filozofikus írásait például nehéz összevetni a *Journal of Conflict Resolution*ben megjelenő statisztikai elemzésekkel és sejtautomata szimulációkkal.

Ahhoz, hogy az észak-afrikai demokratizálódást nemzetközi kontextusba lehessen helyezni, először a nemzetközi rendszer értelmezésével foglalkozó alapirodamat kell áttekinteni. A két alapvető mű Samuel Huntington civilizációk összecsapásáról szóló írása és Francis Fukuyama történelem végét vizionáló alkotása, amelyek jól illusztrálják a demokratikus politikai berendezkedés nemzetközi elterjedéséről szóló vitát. Emellett érdemes figyelembe venni Edward Carr, Hans Morgenthau, Henry Kissinger és Zbigniew Brzezinski realista műveit, illetve Timothy Garton Ash liberális szabad világról szóló könyvét és a francia iskola jeles képviselőinek, Raymond Aronnak, Fernand Braudelnek és Bertrand Badie-nek írásait.

A demokrácia definiálásával foglalkozó alapirodamat bemutatásakor szintén a jellemző álláspontok bemutatására törekszem. Először kronologikus sorrendben foglalom össze a történelmi megközelítéseket, Arisztotelész, Jean-Jacques Rousseau, James Madison, John Stuart Mill, Joseph Schumpeter, Friedrich Hayek, Max Weber nézeteit, majd a kimondottan politológiával foglalkozó szerzők munkái következnek: Seymour Martin Lipset, Dankwart Rustow, Robert Dahl, Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter, Laurence Whitehead, Terry Lynn Karl, Michael McFaul, Adam Przeworski, Juan Linz, Alfred Stepan, Thomas Carothers, valamint Larry Diamond. A muszlim gondolkozók közül pedig leginkább Sayyid Qutb, Abdurrahman Wahid,

Amien Rais, Talgat Tadjuddin, Rachid Al-Ghannouchi, Shaykh Sha'ban, Shaykh 'Abd al-Qadir Mughni, Hasan al-Turabi, 'Allal al-Fasi, Mohamed Talbi, Saad Eddin Ibrahim, Anwar Ibrahim, valamint Vali Nasr nézeteire támaszkodtam munkám során.

A demokráciadiskurzus jelenlegi állását és aktualitását a releváns folyóiratok anyagainak a feldolgozásával lehet bemutatni. A nemzetközi impact factor rangsor és az egyetemi oktatásban betöltött szerepük alapján a következő folyóiratokat veszem sorra: Foreign Affairs, Foreign Policy, Journal of Democracy, a Wilson Center kiadványai, Journal of Conflict Resolution, Comparative Political Studies, Comparative Politics, Journal of Peace Research, Review of International Political Economy, Journal of Political Ideologies, World Politics, a francia Institut français des relations internationales (IFRI) és Centre d'études et de recherches internationales (CERI), valamint a spanyol Fundación para las Relaciones Internacionales y el Diálogo Exterior (FRIDE) kiadványait.

A Marokkóra vonatkozó források között meg lehet különböztetni történeti leírásokat, mint például Ira Lapidus műveit vagy Richard Pennell monográfiáját, amely 1830-tól követi nyomon az ország történetét; szociológiai és antropológiai elemzéseket, mint például Ernest Gellner és William Zartman írásait; a politikai rendszerrel foglalkozó szerzőket, mint Guilain Denoeux, Abdeslam Maghraoui, Pierre Vermeuren valamint Elen Lust-Okar és az aktuális napi fejleményekkel foglalkozó hetilapokat, mint a journal hebdomadaire (le journal) és a TelQuel.

A magyar szerzők munkái is nagy segítségemre voltak kutatásaim során, többek között témavezetőm Dr. Rostoványi Zsolt írásai, Dr. Láncki András demokráciáról szóló monográfiája, Dr. Gedeon Péter politikai gazdaságtannal foglalkozó publikációi, Dr. Csicsmann László disszertációja az iszlám és a demokrácia viszonyáról, Dr. Szigetvári Tamás gazdasági témájú művei, valamint Dr. Gazdik Gyula, Dr. Tüske László és Dr. N. Rózsa Erzsébet Közel-Kelettel foglalkozó írásai.

1. RÉSZ: ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI HÁTTÉR

1.1 A DEMOKRATIKUS ÁTMENET ELMÉLETÉNEK KIALAKULÁSA ÉS KRITIKÁI

A nemzetközi kapcsolatokban egyre hangsúlyosabb szerepet kap a demokrácia fogalma mind a politikai viták tekintetében, mind a tudományos vizsgálódások esetében. Legtöbbször azonban hiányzik a fogalom pontos meghatározása. Az első fejezet célja, hogy rövid áttekintést adjon a demokrácia, illetve a demokratizálódás fogalmának definiálására tett elméleti kísérletekről.

A fejezet az ókortól kiindulva vizsgálja a demokráciaelméleteket, bemutatja a klasszikus iskolákat, majd részletesen ismerteti a hidegháború vége felé kibontakozó tranzitológiai irodalmat. A politikai és társadalmi átmenetet vizsgáló tranzitológia a dél-európai, valamint a latin-amerikai államok átalakulásával fejlődött ki, és alkotta meg alapvető fogalmi készletét, valamint eszköztárát. A tudományterület a szocialista rendszer összeomlásával kapott újabb lendületet, és ekkor bontakoztak ki meghatározó vitái, amelyek legújabbán az észak-afrikai és a közel-keleti térség demokratizálódása kapcsán kerültek a figyelem középpontjába. Ezek közül a legnagyobb figyelmet a liberális demokrácia fogalmának megjelenésével felmerülő kérdések kapták, vagyis annak a kutatása, hogy mennyiben általánosíthatóak, azaz egyetemesek a demokrácia ismérvei, illetve mennyiben kultúrafüggő, azaz partikuláris fogalomról van szó.

1.1.1 Demokrácia és demokratizálódás

Demokrácia. Kiindulásként, először érdemes elemezni a demokrácia fogalmának fejlődését és lehetséges definícióit. Arisztotelész *Politika* című művében a demokráciát mint *államformát* az oligarchia ellentétéként fogalmazza meg, azt a politikai rendszert értve ez alatt, amelyben a nép közvetlenül gyakorolja a hatalmat, szemben más rendszerekkel, amelyekben kevesek hozzák a politikai döntéseket. (Arisztotelész [1984]) Ez a gyakorlatban úgy nyilvánult meg, hogy (1) minden állampolgárnak joga volt felszólalni a népgyűlésen, (2) a köztisztviselőket a népgyűlés választotta, és (3) a vezetők döntéseit a népgyűlésnek jóvá kellett hagynia (Finley [1971]).

A modern korban Rousseau írásai elevenítették fel az állampolgárok közvetlen hatalomgyakorlásának gondolatát, a népfelség elvét, amely leglátványosabban az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában és az amerikai Alkotmányban éreztette politikai hatását (Rousseau [1889]). Ugyanakkor a forradalom hármasszója a „szabadság, egyenlőség, testvériség” sokkal inkább a *köztársaság* fogalmához kötődött; a demokrácia kifejezés nem vált meghatározóvá Franciaországban. Amerikában ugyanakkor az Alapító Atyák értelmezésének nyomán a köztársaság fogalma egyenesen szembe került a demokrácia korabeli értelmezésével.

Az Alapító Atyák szellemisége leginkább James Madison írásaiban érhető tetten: az ő megközelítése alapján a fő különbség a demokrácia és a köztársaság között az, hogy az állampolgárok a demokráciában közvetlenül vesznek részt a hatalom gyakorlásában, míg a köztársaságban választott képviselők hozzák a politikai döntéseket – az amerikai Alkotmány egyértelműen az utóbbi elvre épült. Madison számos érve közül még kettőt érdemes kiemelni: a kevesebb választott képviselő (1) nagyobb eséllyel lesz a vezetésre alkalmas államférfi, akik jobban szolgálják majd a közérdeket, (2) jobban védi az egyéni szabadságot, mert az államférfiúi mérlegelés megkíméli a kisebbséget a többség érdekeinek korlátlan érvényesítésétől (Madison [1987]).

Mintegy félszáz évvel később John Stuart Mill a *képviselési demokrácia* fogalmában próbálta egyesíteni a köztársaság és a demokrácia alapelveit. Az ő megközelítésében a választott képviselő útján történő hatalomgyakorlást is lehet demokráciának nevezni, amennyiben minden állampolgár egyenlő mértékben képviseltetik. Szerinte tehát a demokrácia lényege a politikai egyenlőség. Mill ugyan nem tagadta, hogy a demokráciában olyankor is a többség akarata érvényesül, amikor ez nem feltétlenül szolgálja a közérdeket, szerinte azonban a többség zsarnokságát ellensúlyozni tudja az arányos képviselés, amely a kisebbség politikai védelmét biztosítja. Érdekes módon Madison államférfiúi alkalmasságra vonatkozó érvének Mill épp az ellenkezőjére hivatkozott: minél kevesebb a képviselő, annál nagyobb a veszélye annak, hogy alkalmatlan közép-szerű vezetők kezébe kerül a hatalom. Éppen azért van szükség minél szélesebb és arányosabb képviselésre, hogy az amúgy kisebbségben levő, a közérdeket szolgálni képes művelt réteg is szóhoz jusson (Mill [1991]).

Ha összevetjük Madison köztársaságról és Mill képviselési demokráciáról szóló gondolatait, két fontos párhuzam látszik kirajzolódni: (1) mindketten alapvetően elfogadják a képviselés elvét, (2) mindketten fontosnak tartják, hogy a hatalmat olyan vezetők gyakorolják, akik képesek érvényesíteni a közakaratot, a közérdeket és a közjót. Az így körvonalazódó demokrácia fogalmat nevezte el Joseph A. Schumpeter a demokrácia klasszikus doktrínájának (Schumpeter [1981]). Később ez a megközelítés a *szubsztantív* definíció elnevezést kapta, mivel második elemében feltételezi, hogy a demokráciának politikai „tartalma” van. Ezt a tartalmat nevezte Schumpeter közjónak, amelyben mindenki egyet ért és minden ember érdekét szolgálja.

Rámutatva, hogy egy társadalomban általában nincs olyan átfogó közjó vagy társadalmi cél, amellyel mindenki egyformán azonosulni tud, Friedrich von Hayek megkérdőjelezte a demokrácia e szubsztantív definícióját. (Hayek [2001]) Sőt, Hayek úgy vélte, hogy a civilizáció növekedésével és az individualizmus erősödésével a társadalom szereplői egyre kevésbé lesznek képesek közös célok meghatározására. Így arra a következtetésre jutott, hogy az állam meglehetősen ritkán képes közmegegyezésen alapuló össztársadalmi célokat képviselni. Hayek nem mondta ki, de ez lényegében azt jelenti, hogy szubsztantív demokrácia csak kevés állami tevékenység esetében valósulhat meg. Ezt a gondolatmenetet Schumpeter számos további érveléssel támasztotta alá: egyrészt kiemelte az emberi cselekedetek korlátozott racionalitását, másrészt szétválasztotta az állami szerepvállalás helyi, nemzeti és nemzetközi szintjeit, amelyeken különböző közösségek eltérő érdekei jelentkezhetnek, megkérdőjelezve ezzel az általános közjó fogalmát (Schumpeter [1981]).

Összességében tehát Schumpeter arra a következtetésre jutott, hogy el kell vetni a demokrácia klasszikus doktrínáját, amely helyett felállította a *procedurális* megközelítés kiindulópontjává vált alternatív elméletét. Ennek lényege, hogy a demokrácia (1) politikai intézményrendszer, (2) amelyben a vezetők mások szavazataiért folytatott versengés útján kerülnek hatalomra. Ezzel Schumpeter a demokrácia fogalmát objektív feltételekhez kötötte, amennyiben a versengést szabályozó intézményrendszert meg lehet határozni pozitívista ismérvek alapján, míg a közjó értelmezése alapvetően normatív jellegű, és szubjektív értelmezés kérdése.

Ennek számos elméleti következménye van, amelyek közül itt hármat érdemes kiemelni. Egyrészt, a versengésben sokkal nagyobb szerepet kapnak a politikai vezetők, akik képesek formálni a közvéleményt, és a politikai döntések kimenetét. Másrészt, a szavazatokért folytatott versenyben létrejöhetnek eltérő érdekű csoportosulások, amelyek a korábbi megközelítésnél sokkal jobban kifejezik a társadalmi törekvések sokszínűségét. Harmadrészt pedig, a definíció, ha kimondatlanul is, de magában foglalja az egyének politikai versengéshez való jogát, amivel felveti az egyén politikai jogainak és a demokrácia viszonyának kérdését.

Schumpeter procedurális definícióját Martin Seymour Lipset árnyalta tovább. Lipset egyrészt megkísérelte pontosítani az így kialakult felfogás intézményi jellemzőit, másrészt pedig – Max Weber kutatásait felhasználva – szociológiai alapokra helyezte a demokrácia feltételeinek leírását (Weber [1930, 1946, 1981]). Az intézményi jellemzőket vizsgálva arra jutott, hogy a politikai versengés biztosításához szükség van (1) egy alkotmányra vagy politikai szabályrendszerre, amely lefekteti a versengés alapelveit, (2) egy hatalmon lévő politikai elitre, amely döntéseket hoz és (3) egy legitim alternatív csoportra, amely a hatalom megszerzésére törekszik.

A társadalmi feltételek tekintetében Lipset két dimenziót különböztetett meg: a gazdasági fejlettséget, és a politikai rendszer legitimitását. A gazdasági fejlettséget az iparosodottságban, a városiasodásban, valamint a műveltségi szintben mérte, és arra a következtetésre jutott, hogy mindhárom tényező befolyásolja a demokrácia stabilizálódását és működését. A legitimitást Lipset a politikai rendszer teljesítményére vezette vissza, azaz arra, hogy az adott demokrácia mennyire képes kezelni olyan tipikus társadalmi konfliktusokat, mint például az állam és az egyház közti feszültséget, vagy az osztályellentéteket.

Ez a gondolati szerkezet azért nagyon érdekes, mert így a szubsztantív elemek (gazdasági fejlettség és legitimitás) nem a demokráciát definiáló tényezőkként jelennek meg, hanem mint a demokrácia működését biztosító társadalmi feltételek. Azaz, Lipset ahelyett, hogy újakezdte volna a korábbi vitát, hogy lehet-e a demokráciát definiálni a közjó megléte vagy értelmezése nélkül (szubsztantív kontra procedurális definíció), inkább szétválasztotta a demokráciát definiáló elemeket (procedurális intézményeket) és működésének feltételeit (gazdasági fejlettség és legitimitás). Röviden tehát, mintha azt mondta volna: ugyan lehet demokratikus az a rendszer, amely nem szolgál társadalmi érdekeket, illetve nem csökkenti a feszültségeket, de mivel legitimitását csak a szubsztantív elemekkel tudja biztosítani, nem fog működni (Lipset [1959]).

Demokratizálódás. Lipset szociológiai elemzései meghatározóan hatottak a hatvanas évek demokráciakutatásaira, amelyek elsősorban azt vizsgálták, hogy milyen intézményi, társadalmi és strukturális feltételek szükségesek a demokrácia stabil működéséhez. 1970-ben alapvető változást hozott a szakirodalomban Dankwart Rustow *Transitions to Democracy* című cikke, amely a tranzitológia önálló tudományággá fejlődésének kiindulópontjává vált. Lipsettel ellentétben Rustow nem azt vizsgálta, hogy a létező demokráciák miként működnek, és hogyan tudnak fennmaradni, hanem arra az alapvetően különböző kérdésre kereste a választ, hogy *miként alakulnak ki új demokráciák* (Rustow [1970]).

Rustow cikkében amellet érvel, hogy a demokrácia stabilitását biztosító tényezők nem feltétlenül ugyanazok, mint amelyek létrejöttét biztosítják. A demokratizálódás általános feltételeként határozta meg például, hogy a demokráciát létrehozó társadalom tagjainak, már a demokrácia kialakulása előtt egy politikai közösséghez kell tartozniuk – vagy ahogy Ivor Jennings fogalmazott: „the people cannot decide until somebody decides who are the people” (Jennings [1956]: p. 56). Ezt követően Rustow három fázist különböztet meg a demokrácia kialakulásában: (1) az előkészületi szakaszt, amelynek fő jellemzője egy új elit felemelkedése, (2) a döntési szakaszt, amelyben elhatározás születik a kialakítani kívánt új politikai rendszerről, és (3) a megszokás szakaszát, amelyben az új intézmények stabilizálódnak.

Rustow nyomán Robert Dahl a demokrácia kialakulásának feltételeit kezdte vizsgálni, több dimenziót különítve el ezeken belül (Dahl [1971]). Egyfelől három kategóriába sorolta a szükséges intézményeket, másfelől pedig vizsgálta az ezeket lehetővé tevő társadalmi körülményeket.

1. Táblázat: A demokrácia intézményei Dahl kategóriái szerint

Az intézmény célja	Az intézmény
Az állampolgárok képesek legyenek preferenciáik kialakítására	Gyülekezési szabadság Szólásszabadság Szavazati jog A politikai vezetők versengése Információhoz jutás
Az állampolgárok képesek legyenek preferenciáik kinyilvánítására	Szabad választások Választhatóság
Az állampolgárok preferenciái hatással legyenek a politikai döntésekre	A kormány működését meghatározó intézmények

Forrás: Robert A. Dahl: *Polyarchy*, Yale University Press, New Haven, 1971, p. 3.

2. Táblázat: A demokrácia számára kedvező és kedvezőtlen társadalmi tényezők

	A demokrácia számára kedvező	A demokrácia számára kedvezőtlen
I. Történelmi sorrend	Előbb versengés, aztán a politikai részvétel bővítése	Előbb széleskörű politikai részvétel, aztán verseny
II. Gazdasági-társadalmi berendezkedés	Plurális	Centralizált
III. Fejlettségi szint	Fejlett	Fejletlen
IV. Egyenlőség	Egyenlőbb	Egyenlőtlenebb
V. Kulturális sokszínűség	Alacsony	Magas
VI. Külső hatások	Gyenge	Erős
VII. Vezetők értékrendje	A demokrácia hatékony, legitim, lehetséges a kompromisszum és a kooperáció	A demokrácia nem hatékony, de a verseny szükségszerű

Forrás: Robert A. Dahl: *Polyarchy*, Yale University Press, New Haven, 1971, p. 203.

A Dahl nyomán kibontakozó tranzitológiai irodalom elsősorban arra a kérdésre kereste a választ, hogy *a kiindulási állapot hogyan határozza meg a politikai átalakulás kimenetelét*. Tatu Vanhanen például az erőforrás-megoszlás mérésére készített indikátort a városi lakosság aránya, a gazdaság szerkezete, valamint az oktatás színvonala alapján, és az egyes országokban tapasztalható demokratizálódást próbálta magyarázni vele (Vanhanen [1990]). Ez a megközelítés azonban túlságosan általánosnak bizonyult és nem volt képes megragadni az átmenet esetenként eltérő típusait és eredményeit.

Dahl általános feltételrendszerénél sokkal árnyaltabb képet adott az átmenet dinamikájáról Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter és Laurence Whitehead átfogó *Transitions from Authoritarian Rule* című munkája, amely azon túl, hogy leírta a dél-európai és latin-amerikai országok átalakulását, megkísérelte egységes elméleti rendszerbe foglalni a változásokat. A szerzők először is megpróbálták pontosabb terminológiát teremteni, megkülönböztetve az átmenetet (*transition*), a liberalizációt (*liberalisation*), és a demokratizálódást (*democratisation*).

Az *átmenetet* a tanulmány két politikai rendszer közti változásként definiálta, amely nem szükségszerűen vezet demokrácia kialakulásához. A *liberalizációt* az emberi jogok olyan mértékű kiterjesztéseként határozta meg, amely önmagában még nincsen hatással a politikai döntéshozatalra. A *demokratizálódást* ugyanakkor összetettebben közelítették meg a szerzők, mégpedig az állampolgári jogok és köteleességek felől. Egy demokratikus rendszer esetében ugyanis szerintük nemcsak arról van szó, hogy az állampolgároknak egyenlő jogaik vannak a közösségi döntések meghozatalában, hanem arról is, hogy az így született döntéseknek kötelesek alávetni magukat. Így tehát a szerzők a demokratizálódás három esetét különböztetik meg: (1) amikor az állampolgári jogok és köteleességek más társadalmi normák helyébe lépnek, (2) amikor a népesség eddiginél nagyobb része kap jogot a döntésekben való részvételre, és lesz alávetve az ebből származó kötelezettségeknek; illetve (3) amikor a korábbiaknál több intézmény működését határozzák meg az állampolgári jogok és kötelezettségek (O'Donnell-Schmitter-Whitehead [1986a/b/c]).

Mindemellett O'Donnell, Schmitter és Whitehead külön kiemelték a demokratizálódás tágabb társadalmi hatásait, a *második átmenetet* vagy *szocializációt*, amelynek két formáját különböztették meg: egyfelől azon eseteket, amelyek során a politikán kívüli magánintézményekben (pl. házasságkötés) is érvényesül az állampolgári szemlélet, másfelől pedig, amikor a politikai egyenlőség tágabb, gazdasági értelmezést nyer.

A pontos terminológia kidolgozásával azonban O'Donnell, Schmitter és Whitehead még nem változtatták meg alapvetően a Dahl által felállított koncepciót, pusztán tovább finomították azt. A lényegi elméleti újítást azzal érték el a szerzők, hogy nem csupán a kiinduláskor adott feltételekből próbálták levezetni az újonnan kialakuló politikai berendezkedést, hanem megkísérelték azonosítani azokat a meghatározó tényezőket, amelyek az *átmenet folyamán* képesek befolyásolni az új politikai rendszer kialakulását. Ezek az alábbiakban foglalhatóak össze:

- Az eredeti és az új rendszer legitimitásának forrásai.
- Az eliten belüli megosztottság.
- Az átalakulás megindulását kiváltó okok.
- A történelmi emlékek és korábbi tapasztalatok hatása.
- A katonaság szerepe.
- A társadalmi mobilizáció mértéke és időzítése.
- A sérelmek, a jóvátétel, és a felelősségre vonás kezelése.
- A kiegyezés lehetősége és annak körülményei.
- A civil társadalom megszerveződése.
- Az első szabad választások.

Elmélet a gyakorlatban – Átmenet Kelet-Európában. O'Donnell, Schmitter és Whitehead által feltételezett tényezők szerepének vizsgálatára a szocialista-blokk összeomlása és a kelet-európai rendszerváltozások jó lehetőséget biztosítottak (Bova [1991]). A kilencvenes évek folyamán kibontakozó viták és új elemzések egyre inkább arra koncentráltak, hogy melyik tényező milyen irányba befolyásolja az átmenetet, és mennyiben határozza meg a kialakuló politikai rendszer sajátosságait.

Az egyik legkorábbi és legmeghatározóbb megközelítés Adam Przeworski nevéhez fűződik. Przeworski az eliten belüli megosztottságot kezdte vizsgálni, és annak stratégiai viselkedését próbálta leírni játékelméleti modellekkel. Legfontosabb újítása az volt, hogy nem csupán az uralkodó régi és a felemelkedő új elit között tett különbséget, hanem mindkét oldalt további két részre osztotta a szereplők céljai szerint: a régi elitet keményvonalasokra és reformerekre, az újat pedig mérsékeltekre és radikálisokra.

A *keményvonalasok* az eredeti autokratikus rendszer magját adják; a biztonsági szervezetek vezetői, a rendszer fennmaradásában érdekelt bürokraták és a régi rendszer ideológiai támogatását biztosító újságírók, értelmiségiek; míg a *reformerek* a rendszerhez közelálló, de külön érdekekkel és önálló hatalmi bázissal rendelkező vállalkozók, gazdasági vezetők.

A *mérsékeltek* és a *radikálisok* közti fő különbség az egyes aktorok kockázatvállalási hajlandóságában ragadható meg: míg a mérsékeltek inkább tartanak a keményvonalasoktól, és hajlanak a megegyezésre, addig a radikálisok a rendszer teljes átalakítását tűzik ki célul, vállalva annak minden kockázatát. Mindezeket figyelembe véve Przeworski arra következtet, hogy a kialakuló intézmények a négy csoport választott stratégiájától függenek, különösen attól, hogy a reformerek és a mérsékeltek képesek-e a megegyezésre, illetve a keményvonalasok és a radikálisok féken tartására (Przeworski [1991]).

Az 1990-es évek elején több tanulmány folytatta vagy egészítette ki ezt a logikai sort. Szerzőik azt kutatták, hogy vajon az így létrejövő *intézmények* milyen hatással vannak a demokrácia fejlődésére. Juan Linz, illetve Alfred Stepan és Cindy Skach az intézményrendszer elnöki és parlamentáris elemeit állították szembe, míg Scott Mainwaring egyéb intézményi tényezőket: a pártstruktúrát és a választási rendszert vizsgálta (Carey [1997], Huang [1997], Linz [1990], Mainwaring [1993], Niou-Ordeshook [1997], Stepan-Skach [1993], Toka [1997]). Mások, mint például Richard Snyder, a *katonaság* szerepének tulajdonítottak nagyobb jelentőséget, és arra a következtetésre jutottak, hogy sok esetben a katonaság szerkezete és szerepvállalása döntheti el, hogy létrejöhet-e demokratikus berendezkedés (Snyder [1992]).

A kilencvenes évek elejének szerteágazó kutatásait Linz és Stepan 1996-os kötetükben kísérelték meg egységes rendszerbe foglalni azzal a céllal, hogy szintetizáljanak számos korábbi vitát és egymásnak ellentmondó álláspontot (Linz-Stepan [1996]). Először is arra a kérdésre adtak választ a szerzők, hogy mikor tekinthető befejezettnek a demokratizálódás folyamata. Bevezették a *konzolidált demokrácia* fogalmát, amely már nem csupán a demokrácia procedurális, intézményi definíciójára támaszkodott, hanem újra tartalmazott szubsztantív viselkedésbeli és értékbeli elemeket. Meghatározásuk szerint a konzolidált demokráciának nem csupán az az ismérve, hogy (1) demokratikus intézmények jönnek létre, hanem az is, (2) hogy nincsen jelen olyan politikai tényező, amely a demokratikus intézmények megdöntésére törekszik, és (3) hogy a közvélemény általánosan elfogadja a demokratikus úton született döntéseket.

A kibővített definícióra azért volt szükség, mert mind Latin-Amerikában, mind Kelet-Európában számos esetben előfordult, hogy a pusztán procedurális kritériumokat teljesítő országok „visszafordultak”, és nem maradtak fenn a demokratikus intézmények. Így tehát Linz és Stepan a demokrácia működését, Lipset-hez hasonlóan, a tágabban értelmezett társadalmi környezettől tették függővé. Öt feltételt határoztak meg a demokrácia konszolidálásához: (1) szabad civil társadalom, amely révén az állampolgárok kifejezhetik értékeiket és érdekeiket, (2) egy ettől független politikai közeg, amely a hatalomért folyó versengésnek ad teret, (3) jogállamiság, (4) működő állami bürokrácia és (5) a gazdasági szférát szabályozó intézmények.

Linz és Stepan a konszolidált demokráciához vezető átmenetet, azaz a demokratizálódást befolyásoló tényezők körét is tágan értelmezték, figyelembe véve mind az eredeti állapotot, mind az átalakulás folyamán meghatározó elemeket, ezzel egyesítve Dahl, illetve O'Donnell, Schmitter és Whitehead elméleteit. Az átmenetet megelőző állapotot vizsgálva jelentőséget tulajdonítottak (1) az állami, illetve nemzeti egységnek; (2) az eredeti politikai rendszernek; valamint a (3) gazdasági helyzetnek (Linz-Stepan [1996], Przeworski [1996]). Az átmenet folyamán ugyanakkor meghatározónak tartották (1) a régi elit viselkedését, (2) az új elit által választott stratégiát, (3) a külső hatásokat, (4) a politikai rendszer legitimitásának változását, illetve (5) az alkotmány létrejöttének körülményeit. Összességében tehát Linz és Stepan a demokráciát, illetve a demokratizálódás folyamatát sokkal inkább átfogó társadalmi jelenségként értékelték, mint pusztán a politikai intézményeket érintő kérdésként.

A két szerző által felállított elméleti rendszerben talán a legfontosabb újdonság a *civil társadalom* kialakulásának tulajdonított jelentőség volt, jelezve a politológiai kutatások és elemzések által vett irányt, amelynek köszönhetően a kilencvenes évek második felében a civil társadalom kiemelt figyelmet kapott (Carothers-Barndt [1999]). A civil társadalom és a demokrácia kapcsolatát vizsgáló számos tudományos munka közül Schmitter 1997-es cikke adja a legátfogóbb képet. Schmitter szerint a civil társadalomnak négy meghatározó jellemzője van: (1) független a politikai és a gazdasági szervezetektől, (2) képes közösségi akciók megszervezésére, (3) nem törekszik a hatalom megszerzésére, és (4) aláveti magát az állampolgári kötelezettségeknek, azaz betartja a törvényeket. Ugyanakkor Schmitter szerint a civil társadalom megléte nem előfeltétele a demokratikus átmenetnek, viszont definiáló eleme a modern demokráciának. Vagyis, ha az átalakulás elején nem is beszélhetünk civil társadalomról, annak ki kell alakulnia ahhoz, hogy az átmenet teljes és befejezett legyen. Schmitter szerint ráadásul a civil társadalom erősödése a demokrácia megszilárdulását is segítheti, mivel átláthatóbb, rendszerezettebb társadalmi viszonyokat teremt, ami segíti a különböző érdekek és értékek artikulációját (Schmitter [1999]).

Áttekintve az eddig ismertett demokrácia- és demokratizálódáselméleteket alapvetően két vonal látszik kibontakozni. Az egyik a Schumpeter és Dahl nevével fémjelzett megközelítés, amely a demokráciát mint politikai intézményrendszert definiálja, és próbálja objektív kritériumokhoz kötni. A másik, leginkább talán Lipset, Linz és Stepan nevéhez köthető megközelítés a demokráciát és annak feltételeit sokkal szélesebb, társadalmi rendszerként vizsgálja – a továbbiakban ezt a szemléletet *strukturális* felfogásnak nevezzük. A két elméleti iskola megegyezik abban, hogy a demokráciát általában, megszorítások és jelzők nélkül kívánta vizsgálni, pusztán annyi politikai tartalmat tulajdonítva a fogalomnak, amennyi annak definiálásához, létrejöttéhez szükséges.

1.1.2 A demokrácia fogalmának relativizálódása

Liberális demokrácia. Ahogy a demokrácia védelme és terjesztése a nemzetközi politikai diskurzusban egyre nagyobb hangsúlyt kapott, a demokrácia fogalma egyre inkább átpolitizálódott (Shapiro-Hacker [1999], Weale [1999]). Már Woodrow Wilson is azzal az érveléssel vezette az Amerikai Egyesült Államokat az első világháborúba, hogy a demokrácia számára biztonságos világot kell teremteni (Whitehead [1986]). Később Franklin Delano Roosevelttel hasonlóképpen érvelt fegyverkezési programjának alátámasztásához, majd pedig 1941-ben Winston Churchill-lel aláírták az Atlanti Chartát, amely kimondta, hogy minden népnek jogában áll megválasztani, milyen kormányzati formában kíván élni.⁴ 1947-ben a Truman-doktrína már konkrét demokratikus kritériumokhoz kötötte Amerika Görögországnak nyújtott támogatását.

A NATO 1949-es alapokmányának preambulumban foglaltak szerint a szerződés aláírói vállalják, hogy „megőrzik a szabadságot, népeiknek a demokrácia, az egyéni szabadság és a jog uralma elvein alapuló közös örökségét és civilizációját”.⁵ Az Európai Unió részéről az 1962-ben elfogadott Birkelbach-jelentés tartalmazta, hogy csak azok az államok válhatnak a közösség tagjává, amelyek területükön biztosítják a demokratikus berendezkedést és az alapvető emberi szabadságjogokat. Hasonló szellemben született az 1975-ös Helsink-i Záróokmány is, majd 1977-ben James Carter elnök az Egyesült Államok külpolitikájának vezérelvévé tette az emberi jogok védelmét, és ehhez kapcsolódóan számos demokratikus mozgalomnak nyújtott támogatást, elsősorban Latin-Amerikában és a szocialista országokban. E törekvések és mozgalmak összehangolására hozta létre 1983-ban Ronald Reagan a *National Endowment for Democracy* alapítványt, amelynek a mai napig meghatározó szerep jut az USA külpolitikájában.

---

⁴ Az Atlanti Charta szövege megtalálható:
<http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/k10812.html>

⁵ NATO On-line library: Az Észak-Atlanti Szerződés
<http://www.nato.int/docu/other/hu/treaty-hu.htm>

A demokrácia terjesztése első számú prioritás maradt id. George Bush és Bill Clinton elnöksége alatt is, de egyre inkább morális alapokra helyeződött, és összemósódott a nyugati liberális értékek képviselésével és az emberi jogok védelmével. Az így kialakuló demokráciafogalmat nevezte Larry Diamond és Fareed Zakaria *liberális demokráciának*, amely Dahl minimális intézményi meghatározásán túl az állampolgári szabadságjogok széleskörű tiszteletben tartását is biztosítja, azaz a többségi elven történő állami döntések körét szűken értelmezi, és tág teret enged az egyéni értékek kifejezésének (Diamond [1999, 2003], Zakaria [2003]). Mindezt Rawls liberális politikai filozófiájára alapozva, amely szerint bizonyos normatív témákat - mint például a vallás - le kell venni a politikai napirendről, hogy azok ne korlátozzák az egyéni döntéseket (Rawls [1996]).

A demokrácia fenti, egyre táguló, képlékeny, politikai tartalommal és értékkel telített megfogalmazása mára ahhoz vezetett, hogy a demokrácia értelmezése egyre inkább az adott politikai kontextustól és kulturális közegtől függ, mintsem objektív tudományos ismérvektől. Különösen igaz ez akkor, ha egy adott állam (jelenleg az Egyesült Államok) próbálja saját liberális demokrácia értelmezése alapján átformálni a világot. Felmerül a kérdés, hogy vajon a demokrácia fogalma mennyiben használható és intézményrendszerre mennyire alkalmazható más politikai és kulturális közegben.

A korábban ismertetett értékmentes leírásokhoz hasonlóan, az értékalapú demokrácia felfogások is két részre oszthatóak. Francis Fukuyama a demokratikus értékek univerzalizmusát hirdeti. Ugyan kiemeli, hogy a nemzeti és vallási ideológiák, illetve az erős társadalmi feszültségek és a civil társadalom hiánya hátráltathatják a demokrácia kialakulását, de ezzel együtt arra a következtetésre jut, hogy a demokrácia képes világszerte gyökeret eresztetni (Fukuyama [1992]). Samuel Huntington – részben Max Weber kutatásait felhasználva (Weber [1930, 1946, 1981]) – ezzel szemben úgy gondolja, hogy a demokrácia fogalma alapvetően a keresztény „nyugati” kultúrkörhöz kötődik. Ezt az ENSZ 1993-as bécsi emberi jogokról tartott konferenciájának tapasztalataival próbálja alátámasztani, ahol, véleménye szerint, a résztvevő államok elsősorban „civilizációs” törésvonalak

mentén kerültek szembe egymással az emberi jogok és a demokrácia kérdésében (Huntington [1997]).

Muszlim demokrácia. A Huntington nyomán kibontakozó tudományos vita elsősorban a demokrácia és a vallási közeg kölcsönhatására koncentrál. Egyrészt újra előtérbe került az a kérdés, hogy vajon a demokratikus intézményrendszerek kialakulásának mennyiben volt feltétele a keresztény hagyomány illetve a szekularizáció, azaz a politikai közösség és a vallási közösség szétválása. Másrészt pedig több szerző megkérdőjelezi, hogy a korábbi procedurális demokrácia definíció alkalmazható a „nyugati”-tól eltérő vallási-kulturális környezetben (Csicsmann [2006]).

Az előbbi kérdést vizsgálva számos szerző nem tartja megalapozottnak Huntington elméletét, és a relativizáló civilizációs megközelítés helyett további objektív intézményi alapokra épülő elemzéseket tart szükségesnek. Lisa Anderson szerint például az civilizációs megközelítés a politikai kultúra szerepének túlértékeléséhez vezet, ami elvonja a figyelmet más meghatározó tényezők vizsgálatától (Anderson [1987]). Stepan szerint pedig mindaddig lehet demokráciáról beszélni, amíg „a [vallási] csoportok nem használnak erőszakot, nem sértik meg más állampolgárok jogait és a demokratikus intézményrendszer keretein belül érvényesítik érdekeiket” azaz a vallási értékek is a „demokratikus intézmények által, alkotmányos kötöttségek mellett és az alapvető emberi jogokat tiszteletben tartva” érvényesülnek (Stepan [2001]).

Kiterjedt irodalma van annak, hogy a Stepan által meghatározott feltételek hogyan alakultak ki a „nyugati” kultúrkörben, és annak, hogy az állam és egyház szétválasztása miként segítette az európai demokráciák kialakulását. A szekularizáció értelmezése azonban sok esetben félrevezető: számos elemzés megfelel az arra, hogy több európai államban ma sem teljesül szigorú értelemben az állam és egyház szétválasztása. Norvégiában például az alkotmány tartalmazza, hogy a luteránus vallás a hivatalos állami vallás, a királynak és tanácsa többségének ezt a vallást kell követnie. Hollandiában az oktatási rendszer tekintetében élvez kiváltságokat a kálvinista és a katolikus egyház (Lijphart [1975]). A német és az osztrák alkotmányok a helyi közösségeknek adnak lehetőséget arra, hogy hivatalos vallást

válasszanak és ennek megfelelően alakítsák az iskolai oktatást (Edinger-Nacos [1998]). Az Egyesült Királyságban pedig ugyanazon személy az állam és az egyház szimbólikus vezetője.

Az alkotmányok és a törvényi keretek vizsgálatánál még árnyaltabb képet adnak Pablo Gonzalez és José Casanova elemzései, amelyek rámutatnak az általános szekularizációs-tézis tévedéseire. Mauss és Le Bras nyomán több munkájukban kifejtik, hogy a vallás és az egyház miként szövi át az európai és amerikai társadalmakat, valamint hogy a politikai és a vallási rendszerek változása miként van szoros kölcsönhatásban (Casanova [1947], Casanova [1994], Le Bras [1946]). Mindezek alapján Stepan egészen addig megy, hogy kimondja „gyakorlatilag egy nyugat-európai demokráciában sem érvényesül az állam és az egyház merev szétválasztása”, és hogy a szigorú értelemben vett szekularizáció nem feltétele a demokratikus intézményrendszernek (Stepan [2001]: p. 222). Azaz a politikai közösség és a vallási közösség szétválása nem szükségszerűen jár együtt a demokráciával, a vallásgyakorlás pedig nem minden esetben válik politikai közügyből magánügygé (Casanova [1994]).

A huntingtoni elmélet másik jelentős kritikája az intézményi tényezők helyett a társadalmi értékek alapján kérdőjelezi meg a civilizációs-tézis megalapozottságát. Inglehart és Welzel szerint például nem lehet civilizációs alapon statikusan szembe állítani a dinamikusan változó kulturákat és társadalmi értékeket. A szerzőpáros empirikus bizonyítékot szolgáltat elméletéhez, amely kimondja, hogy a gazdasági változás (fejlődés), kulturális és politikai változáshoz vezet (Inglehart-Welzel [2005]: p. 134).

A második, a „nyugati”-tól eltérő környezet hatásairól szóló vitának a „muszlim” demokráciára vonatkozó fejezetei relevánsak Marokkó esetében. Mivel az iszlám és a „nyugat” viszonyát kutató szakirodalom teljes bemutatása meghaladja jelen dolgozat kereteit, csupán néhány meghatározó gondolatot szeretnénk kiemelni, amelyek szorosan kapcsolódnak a demokratizálódás kérdésköréhez.

Felületesen vizsgálva két alapvető álláspont látszik körvonalazódni: az egyik szerint az iszlám és a demokrácia összeegyeztethetőek, a másik szerint nem. Az utóbbi álláspont képviselői általában az állam és vallás szétválasztásának, a demokratikus közvélemény és a modern állampolgári szemlélet hiányára hivatkoznak (Kedourie [1994], Lewis [1996]). Sayyid Qutb, az egyiptomi Muszlim Testvériség meghatározó alakja például az iszlám és a népfelség elvének összeegyeztethetlensége mellett érvel mondván, hogy a *Sharia* egy önmagában teljes jogi és erkölcsi rendszer, amely nem tesz lehetővé további jogalkotást.⁶

Qutb-bal ellentétben azonban több iszlamista vezető összeegyeztethetőnek tartja az iszlám vallást és a demokráciát. Indonéz vezetők, Abdurrahman Wahid és Amien Rais, Oroszország főmuftija, Talgat Tadjuddin, valamint a tunéziai Rachid Al-Ghannouchi is úgy vélik, hogy az iszlám jognak több forrása van, azaz nem lehet a *Sharia*-t egyetlen jogforrásnak tekinteni. Emellett mind a négy vezető kiemeli, hogy a Korán előírja a *shura*-t, azaz a politikai közösségen belül történő egyeztetést, és hogy a vallásban fontos szerep jut az *ijtihad*-nak, a racionális érvelésnek, valamint az *ijma*-nak a, konszenzus elvének, amelyek mind alapvetően demokratikus értékek.⁷ Hasan al-Turabi, a szudáni Iszlám Nemzeti Front vezetője is hangsúlyozza a *shura* kötelező (*mulzima*) jellegét, amelynek alapján összeegyeztethetőnek tartja a demokráciát az iszlámmal (al-Turabi [1985]).

---

⁶ Hasonló nézeteket képvisel Shaykh Sha’ban, a libanoni Iszlám egységfront, és Shaykh ‘Abd al-Qadir Mughni, az algériai szalafisták vezetője; interjúk in: Raghid El-Solh: Islamist Attitudes towards Democracy, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 20, No. 1. (1993), pp. 57-63.

⁷ Az interjúkat 1997-8-ban Alfred Stepan készítette, in: Stepan, Alfred: *Arguing Comparative Politics*, Oxford University Press, Oxford, 2001, p. 235.

Az észak-afrikai régió meghatározó muszlim gondolkodói és intellektuális vezetői is hasonlóan érvelnek: a marokkói ‘Allal al-Fasi, a tunéziai Mohamed Talbi, és az egyiptomi Saad Eddin Ibrahim mind elképzelhetőnek tartják a demokráciát országaikban. Míg al-Fasi intézményi szempontból közelíti a kérdést, és egyenlőséget tesz a demokrácia és a *shura* közé, addig Talbi inkább morális alapokról indul és rámutat arra, hogy a két koncepció ugyanazon egyetemes értékre, a közjó kifejeződésére épül (Cooper-Nettler [2000], Talbi [1996]). Írásaik mintha a Madison és Schumpeter által kidolgozott szubsztantív és procedurális megközelítéseket visszhangoznák, lényegében leképezve a nyugati irodalomban kibontakozott iskolákat.

Hasonlóan érvel Anwar Ibrahim, malajziai vezető is, aki szerint önmagában az a tény, „hogy a politikai szabadságjogok és a demokrácia alapelvei először nyugaton fogalmazódtak meg, nem jelenti, hogy nem alkalmazhatóak univerzálisan, és hogy nem fogalmazódhatnak meg más környezetben.” Qutb nézeteit félrevezetőnek és szélsőségesnek tartja, míg más szerzők egyenesen marxistának nevezik Qutb-ot, akit szerintük elsősorban a nyugatellenesség vezérelt a hatvanas években (Boroumand-Boroumand [2002], Ibrahim [2006]).

Végül pedig, John Esposito és Ira Lapidus az iszlám társadalmak és politikai rendszerek történetét áttekintve jutnak arra a következtetésre, hogy a vallás és az állam összefonódása egyáltalán nem szükségszerű, azaz a demokratikus intézmények kialakulását az iszlám önmagában nem lehetetlenítheti el (Eickelman-Piscatori [1996], Esposito-Piscatori [1991], Esposito-Voll [1996], Lapidus [1975, 1992, 1996, 2002]).

1.1.3 Új célok

A muszlim demokráciáról folytatott vita azonban módszertanilag gyakran ellentmondásos: sokszor nem egyértelmű, hogy a szerzők (1) az összehasonlító politológia tudományos fogalomkészletét és módszertanát használva kívánják a demokratikus intézményrendszerek kialakulásának lehetőségét vizsgálni muszlim országokban, vagy (2) a demokrácia fogalmát, és hozzá kapcsolódó teljes fogalomrendszert kívánják újraértelmezni az iszlám teológia és a muszlim országok politikai rendszerének tükrében.⁸

Ibrahim például az *'adl* (igazságosság) fogalmát is a demokrácia szerves részének tartja, ami a procedurális, intézményi megközelítésnek nem feltétlenül alkotó eleme. (Ibrahim [2006]) Al-Turabi pedig, annak ellenére, hogy elfogadja a demokrácia nyugati koncepcióját, azt teljes mértékben az iszlám alá rendeli, ezáltal több ponton átértelmezve intézményi feltételeit. Először is hangsúlyozza, hogy a demokrácia csak abban az esetben egyeztethető össze az iszlámmal, ha megfosztják 'iszlám-ellenes' jelentéseitől és következményeitől. Ezt a következőkben fejti ki: (1) a demokrácia egy iszlámon alapuló politikai rendszer részeként jön létre; (2) a muszlim demokrácia intézményei nem csupán a köz- és a politikai szférát határozzák meg, hanem az emberi élet minden területét; (3) a hatalmat az emberek csak a *Sharia* előírásaival összhangban gyakorolhatják (al-Turabi [1985]). Ezeket a megszorításokat figyelembe véve al-Turabi lényegében nem mond mást mint Qutb, azaz annak ellenére, hogy látszólag a demokrácia mellett érvel, valójában nem demokratikus rendszert képzel el.

Más megközelítést képvisel Vali Nasr, aki az összehasonlító politológia demokratikus intézményrendszerekről alkotott tudományos fogalomkészlete alapján értelmezi a muszlim demokráciát. Al-Turabi-val ellentétben, Nasr fontosabbnak tartja a demokratikus alkotmányt a *Sharia*-nál: az általa definiált muszlim demokráciában az iszlám üzenetei demokratikus intézmények által érvényesülnek. Nasr szerint a muszlim demokrata politikai szervezeteket az különbözteti meg az iszlamistáktól, hogy elfogadják a demokratikus alapelveket, még akkor is ha azok

---

⁸ A vita leginkább Said *Orientalism* című műve körül összpontosul, és lényegében arról szól, hogy a muszlim kultúra mennyiben követeli meg a nyugati fogalmak újraértelmezését más civilizációs környezetben; Said, Edward W.: *Orientalism*, Penguin Books, London, 1978.

ellentmondanak a *Sharia*-nak. „Elutasítják, vagy legalábbis kevésbé veszik figyelembe a klasszikus iszlamista követelést, miszerint a *Sharia* alapján kell az egész államot megszervezni, céljuk inkább, hogy életképes szavazói bázist gyűjtsenek és stabil koalíciókat kössenek, amelyek mind a szekuláris mind az iszlám érdekeket képviselik a demokratikus intézményrendszeren belül.” Ezzel együtt politikai üzeneteikben képviselik az iszlám tanításait például a családról, a társadalmi viszonyokról és a gazdaságról (Nasr [2005]).

Nasr meghatározása összecseng Stepan megközelítésével, és műveik alapján azt is be lehet látni, hogy miként különül el a Rawls által leírt liberális demokrácia, a keresztény demokrácia valamint a muszlim demokrácia a demokráciák általános kategóriáján belül. A jelzős demokrácia kifejezés egyik esetben sem írja felül a procedurális felfogást, pusztán az egyes politikai rendszereken belüli diskurzus domináns témáira utal, a demokrácia és a demokratizálódás univerzális intézményi meghatározói mellett.

Ezek alapján megalapozottnak tűnik az a hipotézis, hogy van lehetőség az összehasonlító politológia fogalomkészletét és módszertanát használva a demokratikus intézményrendszerek kialakulását vizsgálni különböző kulturális közegekben. Jelen dolgozat ezt a feltételezést vizsgálja: Marokkó esetét elemezve arra a kérdésre keresi a választ, hogy a tranzitológia alapvető fogalmi készlete mennyiben alkalmas egy huntingtoni terminológiával „muszlim”-nak tartott ország politikai intézményrendszerében bekövetkező változások értelmezésére.

Célunk, hogy a demokrácia objektív definícióját megtartva mélyítsük el tudásunkat arról, hogy milyen tényezők határozzák meg kialakulását. Vagyis, ahogy Talbi fogalmazott, először pontosan meghatározzuk mit is értünk demokrácia alatt, és csak aztán, ennek alapján vizsgáljuk kialakulásának lehetőségeit adott történelmi és kulturális közegben. Ezt követően, elemezzük, hogy milyen tényezők vannak hatással arra, hogy kialakul-e nyugati típusú demokrácia Marokkóban. Végül pedig, megfigyeléseinket összevetjük más régiók tapasztalataival, ezáltal empirikus alapot szolgáltatva a muszlim demokráciáról szóló elméleti vitákhoz.

1.2 VIZSGÁLATI MÓDSZEREK ÉS KORÁBBI MEGFIGYELÉSEK

1.2.1 Átmenet: általános fogalmi keret

A tranzitológia legfőbb módszertani hiányossága vizsgálatainak egyszeri és megismételhetetlen jellege. Mint az a fentiekből is kiderült az eddigi kutatók korlátozott számú esetből próbáltak általános következtetéseket levonni, és elméleteket felállítani. A Franco-rezsim bukása éppúgy egyszeri és megismételhetetlen, mint a szovjetrendszer összeomlása. Ennek kiküszöbölésére két módszertani irányzat bontakozott ki az elmúlt évtizedekben.

Az egyik módszer a partikuláris esetek pontos leírása, esettanulmányok készítése, a másik pedig az általános statisztikai elemzés különböző indikátorok alapján (King-Keohane [1994]). Jelen dolgozat alapvetően az előbbi megközelítést választotta, különös hangsúlyt fektetve arra, hogy az esettanulmány megőrizze összehasonlíthatóságát más munkákkal. Ezt alapvetően két eszközzel kívánja elősegíteni: egyrészt, az elméleti koncepció szintjén, megkísérel egy olyan modellt kidolgozni, amely általánosan alkalmazható; másrészt, az operacionális szinten, minél több olyan definíció és indikátor használatára törekszik, amely más esetekben is értelmezhető. Először a modell általános ismertetése következik, aztán térünk rá az egyes dimenziók részletes leírására és az operacionalizálhatóság kérdésére.

A modell. A modellben a demokrácia procedurális definícióját adó intézményrendszert tekintjük a függő változónak, és az eredeti állapotot (kiindulási politikai rendszert) valamint az átalakulás menetét befolyásoló politikai és strukturális tényezőket vesszük független változóknak. Három kérdés látszik körvonalazódni:

(1) Megfigyelhető-e politikai *átalakulás*? – azaz változik-e a függő változónk, van-e értelme a vizsgálatnak?

O'Donnell és szerzőtársai alapján, három hipotézist állítunk fel:

(O'Donnell-Schmitter-Whitehead [1986 a/b/c])

(1a) *Liberalizáció* megy végbe az országban.

(1b) *Demokratizálódás* történik az országban.

(1c) Sem liberalizáció, sem demokratizálódás nem figyelhető meg.

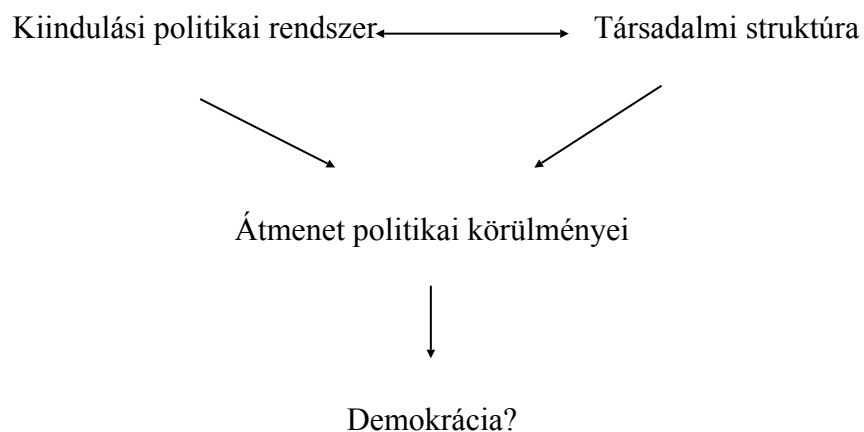
(2) Milyen tényezők magyarázzák az átalakulást vagy annak hiányát? – Hogyan alakulnak a modell független változói? Az ezzel kapcsolatos hipotéziseket a fejezet végén gyűjtjük össze.

(3) A marokkói megfigyelések megegyeznek-e más régiók korábbi tapasztalataival? Az iszlám hatása mennyiben magyarázhatja ezeket az azonosságokat és az esetleges eltéréseket?

A módszertan részletes kifejtése előtt tisztáznunk kell a független változók egymáshoz való viszonyát: a kiindulási politikai rendszer, az átalakulás menetét befolyásoló politikai tényezők és a tágabb strukturális (társadalmi - gazdasági - kulturális) környezet egymásrahatását.

Először vizsgáljuk meg a kiindulási politikai rendszer és a strukturális környezet kölcsönhatását. A kérdést két oldalról is meg lehet közelíteni. Egyrészt elemezhetjük, hogy a kiindulási politikai rendszer mennyiben határozza meg a vizsgált politikai egység társadalmi-gazdasági-kulturális szerkezetét (kiindulási politikai rendszer $\Rightarrow$ társadalmi struktúra). Másrészt vizsgálhatjuk, hogy a kiindulási politikai rendszer alakulását milyen strukturális tényezők befolyásolják (társadalmi struktúra $\Rightarrow$ kiindulási politikai rendszer). Ha mindkét irányból elvégeztük az elemzést, akkor térhetünk rá arra, hogy a kiindulási politikai rendszer és a társadalmi szerkezet hogyan hat az átalakulás politikai körülményeire, mint például egy esetleges felemelkedő új hatalmi elit kialakulására és az általa választott stratégiára.

1. Ábra: A módszertani modell általános leírása

A továbbiakban a modell részletes ismertetése és operacionalizálhatóságának vizsgálata következik annak érdekében, hogy a Marokkó politikai átalakulásáról rendszerezett elemzés által átfogó képet tudjunk adni. Ezen új ismereteket, azaz a Lakatos által *új tényeknek* nevezett megfigyeléseket be kívánjuk illeszteni az eddig felhalmozódott tranzitológiai szakirodalomba (Lakatos [1970]).

Átmenet. Az első kérdés a politikai átalakulásra vonatkozik. Ennek definiálásához O'Donnell és társai átmenet meghatározásából indulunk ki, amely két politikai rendszer közti változást jelent. Ugyanakkor a definíció finomítása érdekében tisztáznunk kell, hogy a „két politikai rendszer“ csak abban az esetben határozható meg pontosan, ha az átmenetet utólag, annak lezárultát követően vizsgáljuk. Ha a kutatás az átalakulás ideje alatt történik, akkor az új rendszert még nem ismerhetjük, és nem tudjuk előre meghatározni; pusztán az átalakulás irányát tudjuk vizsgálni, de végkimenetelét nem. Ez viszont felveti azt a kérdést, hogy hogyan tudjuk megkülönböztetni, hogy pusztán ideiglenes, a rendszer egészét nem érintő politikai reformról van-e szó, vagy valóban lényegi változásról, amely az egész politikai rendszer átalakulásához vezet. Így a vizsgálat sokkal inkább arra irányul, hogy mit is tekintünk „lényegi“ eltérésnek, és mely ponttól mondhatjuk azt, hogy egy új politikai rendszer jön létre, illetve átalakulás történik.

A probléma megoldására két lehetőség kínálkozik. Az első, hogy keresünk olyan indikátorokat, amelyek a politikai rendszer egészét hivatottak valamilyen módon jellemezni. A másik lehetőség, annak részletes meghatározása, hogy pontosan milyen változásokat tekintünk átalakulásnak.

Az általános indikátorok közül kettőt érdemes kiemelni. A Bertelsmann Transformation Index-et (BTI), amely a politikai részvételt, a jogállamiságot, a demokratikus intézmények stabilitását, a társadalmi integrációt és az államigazgatás hatékonyságát veszi figyelembe (Hartmann [2007]). A Világbank által kifejlesztett Worldwide Governance Indicator (WGI) hat mérőszámból áll, amelyek nem csupán a politikai rendszer mérésére szolgálnak, hanem együttesen annál sokkal szélesebb kérdéskört fednek le. A hat közül a „voice and accountability” (WGI_{va}) index az, amelyik a politikai rendszert írja le (Kaufmann-Kraay-Mastruzzi [2005]).

Ezek az indikátorok arra alkalmasak, hogy előzetes képet adjanak arról, hogy van-e értelme a részletes vizsgálódásnak. Ahhoz azonban, hogy pontos ismereteket szerezzünk az átmenet jellegéről, és a politikai változásokról, saját meghatározást kell kidolgoznunk mind a liberalizációra, mind a demokratizálódásra, amelyek nem sűrítethetők egyetlen mérőszámba.

Liberalizáció. A liberalizációt, O'Donnell és szerzőtársai alapján, az emberi jogok kiterjesztéseként definiáljuk. Az emberi jogok meghatározásánál pedig az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatára támaszkodunk, amely többek között kiemeli a jogalanyisághoz, a törvény előtti egyenlőséghez, a jogorvoslathoz, a magánélethez, valamint a gondolat, a lelkiismeret, a vallás, és a vélemény kifejezésének szabadságához való jogot.⁹ Mindezt méri a Freedom House „civil liberties“ (FHcl) indikátora, illetve ezekről adnak részletes képet a Human Rights Watch (HRW) beszámolóí és a 2004-es Arab Human Development Reportban publikált Freedom Survey.¹⁰

Demokratizálódás. A demokrácia és demokratizálódás mérésére számos indikátor készült, mint például a már említett Vanhanen index vagy a Marshall és Jagers által kidolgozott Polity IV mérőszám (Munck-Verkuilen [2002]). Kutatásainkhoz azonban csak a Freedom House „political representation“ (FHpr) indikátora használható, ugyanis pusztán ez tartalmaz adatokat Marokkó közelmúltjáról egészen 2006-ig. Ugyanakkor, mivel ez a mérőszám sem ad igazán részletes képet arról, hogy pontosan mely demokratikus tényezők változnak vagy milyen új intézmények vannak kialakulóban az országban, meghatározzuk, hogy a számos korábbi elmélet alapján jelen dolgozat, mit tekint demokráciának illetve demokratizálódásnak.

Mielőtt azonban rátérnénk a demokratizálódás fogalmának általunk használt meghatározására, tisztáznunk kell a liberalizáció és demokratizálódás egymáshoz való viszonyát, logikai kapcsolatát és kölcsönös egymásrahatását. Egyrészt triviálisnak tűnik az a megállapítás, hogy a két fogalom részben átfedi egymást; például nehéz lenne egy olyan politikai rendszert demokratikusnak nevezni, ahol nem érvényesül a szólás szabadsága. Így a liberalizáció egyes elemei a demokratizálódásnak is feltételeivé válnak (liberalizáció $\Rightarrow$ demokratizálódás). Másrészt viszont széles körben elterjedt, és empirikusan is bizonyított az a tézis,

---

⁹ Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, UN Assembly, 1966. december 16.
<http://www.unhchr.ch/udhr/lang/hng.htm>

¹⁰ Human Rights Watch, World Report 2007, events of 2006 and United Nations Development Programme, Arab Human Development Report 2004: Towards Freedom in the Arab World.

miszerint a demokráciák inkább tartják tiszteletben az emberi jogokat, mint más politikai rendszerek (demokratizálódás $\Rightarrow$ liberalizáció) (Davenport [1999]).

A liberalizáció és a demokratizálódás közti különbséget abban lehet legjobban megragadni, hogy míg a liberalizáció az egyén szabadságát biztosítja a közösséggel szemben, addig a demokratizálódás sokkal inkább aktív politikai jogokat jelent a közösségi döntésekben való részvételre (O'Donnell-Schmitter-Whitehead [1986 a/b/c]).

A kettő közti egyértelmű különbségtételhez, azaz annak megállapításához, hogy hol végződik a liberalizáció és hol kezdődik a demokratizálódás a procedurális–szubsztantív, azaz a minimalista–maximalista demokrácia vitában is állást kell foglalnunk. A maximalista megközelítésnek két hátránya van: egyrészt, ha túl sok kritériumot adunk meg a demokrácia definiáló elemeként, akkor elképzelhető, hogy olyan elméleti definíciót kapunk, amelynek a valóságban nincs megfelelője. Például abban az esetben, ha a társadalmi igazságosságot a demokrácia meghatározó elemének tekintjük, ugyanis ennek gyakorlati értelmezése vitatható. A túl sok kritérium másik hátránya, hogy olyan tulajdonságok is meghatározó elemekké válhatnak, amelyek egymással kölcsönhatásban lehetnek. Így például, ha a piacgazdaságot is a demokrácia alkotóelemeként definiáljuk, akkor nem tudjuk vizsgálni azt, hogy vajon hogyan hat egymásra a kapitalizmus és a demokrácia, mivel definíció szerint minden demokrácia egyben kapitalizmus is lesz.

Mint az ismertetett kutatási modellünkben is kiderül, a fenti okok miatt, jelen dolgozat a társadalmi-strukturális tényezőket a demokrácia feltételeinek, és nem meghatározó elemeinek tekinti. Így az általunk használt definíció a minimalista procedurális megközelítésből indul ki, és az alábbi elemeket tartalmazza:

- Alkotmány vagy politikai szabályrendszer (Lipset [1959])
- A kormány, illetve a politikai vezetők választását biztosító intézmények (Dahl [1971])
  - Információhoz jutás szabadsága
  - Szólásszabadság
  - Gyülekezési szabadság
  - Szavazati jog
  - Választhatóság
  - A politikai vezetők versengése
  - Szabad választások
- A kormány működését meghatározó intézmények (Schmitter-Karl [1993])
  - A kormányzat választások útján kerül hatalomra
  - A kormányzati döntéseket köztisztviselők hajtják végre
  - Köztisztviselők kiválasztásában is érvényesül a verseny
  - Választott képviselők nincsenek alávetve nem választottaknak
  - Az intézményrendszer nincsen korlátozva más intézmények által

Ami a fenti tényezők vizsgálatának operacionalizálást illeti, általános kiindulásként az adott állam törvényei és joganyaga használható. Ezt azonban két ponton is ki kell egészítenünk más vizsgálati eszközökkel. Egyrészt érdemes külön elemezni a gyülekezési szabadságot, amely lehetőséget ad arra, hogy az addig pusztán külön-külön szavazó (bizonyos értelemben passzív) állampolgárok a hatalom megszerzéséért küzdő (aktív) csoportokká alakulhassanak. Ennek a folyamatnak a megértéséhez a jogi keretek mellett a pártfinanszírozást, a pártrendszert, valamint a pártok belső szervezetét is érdemes megvizsgálni. A pártfinanszírozás kérdése rámutat arra, hogy különböző csoportok versengése a hatalomért nem pusztán jogi kérdés, hanem az anyagi feltételek is meghatározóak. Ugyanígy a pártrendszer esetében nemcsak az az érdekes, hogy létezik-e több politikai párt, hanem az is, hogy ezek tartalmi alternatívákat kínálnak-e, azaz van-e valódi verseny, amely leképezi a szavazók preferenciáit. A pártok belső szervezeténél pedig az a lényeges, hogy a hatalomért versengő csoportokon belül is érvényesüljenek a demokratikus alapelvek, az állampolgárok szabadon alakíthassák a pártot, amelynek tagjai, azaz a pártok által képviselt választási lehetőségek az állampolgárok preferenciái alapján fogalmazódjanak meg.

A másik meghatározó kérdés, amit nem elégséges pusztán a jogi forrásokra támaszkodva elemeznünk az az, hogy korlátozva van-e a demokratikus módon választott képviselők hatalma nem választott hatalmi tényezők által. A korlátok ugyanis gyakran informális, nem kodifikált és nem transzparens módon jelentkeznek. Erre lehet példa, ha a katonaság erőszak alkalmazásával fenyeget, vagy a titkosszolgálatok zsarolással próbálják befolyásolni a kormány tagjait. A BTI ennek kimutatására is tartalmaz mérőszámokat, de esetünkben úgy véljük, hogy részletesebb képet kapunk, ha a hatalmi elit tagjaival készítünk mélyinterjúkat a terület feltárása érdekében.

Mindezek alapján a *demokratizálódás* definíciója is triviális: demokratizálódásnak nevezünk minden olyan politikai változást, amely a demokrácia fent említett meghatározó elemeinek jogi alapját teremti meg, vagy alkalmazását segíti elő. Tehát például, egy alkotmánymódosítás, amely biztosítja a szólás és a gyülekezés szabadságát, éppúgy demokratizálódásnak tekinthető, mint amikor a kormány felszabadul a katonaság ellenőrzése alól.

Terminológia. Mivel egyes szerzők szerint egyes fogalmak, „mint a szabadság, vagy az emberi jogok egészen mást jelentenek a térségben”, az interjúk során minden esetben rákérdeztem arra, hogy a megkérdezettek mit értenek demokrácia, liberalizáció és emberi jogok alatt. A válaszok azonban nem támasztották alá az értelmezési kételyeket, ugyanis gyakorlatilag mindegyik interjúalany a fenti definíciókhoz hasonlóan értelmezte a fogalmakat. Az emberi jogok esetében az összes megkérdezett az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatára hivatkozott, és ennek megfelelően értelmezte a liberalizációt is. A demokráciára és demokratizálódásra vonatkozó kérdésnél a tiszta és szabad választások jelentőségét, a parlament jogkörének növelését valamint a kormány működésének ellenőrizhetőségét említették a válaszadók. Érdekes módon azonban a király elmozdítását senki nem tartotta a demokratizálódás szükséges feltételének.

Emellett két visszatérő elem tért el valamelyest az általános definícióktól. Egyrészt több válaszadó a gazdasági intézményrendszer átalakítását is a demokratizálódás fontos részének tekintette, mondván hogy a politikai elit számonkérhetőségének fontos eleme lenne gazdasági súlyának csökkentése. Másrészt a liberalizáció és a demokratizálódás fogalmak megkülönböztetésekor általában a liberalizációt értelmezték tágabban a megkérdezettek. Így például az információhoz jutás, a szólás és a gyülekezés szabadságát inkább liberalizációs lépésként mint a demokratizálódás részeként értelmezték.

1.2.2 Magyarázó tényezők és tézisek

A tranzitológia második általános kérdése, hogy milyen tényezők magyarázzák az átalakulást vagy annak hiányát? Az átalakulást magyarázó független változókat, a fenti irodalom és a kidolgozott modell alapján három kategóriába soroljuk: kiindulási állapot, az átalakulás menetét befolyásoló politikai tényezők és az átalakulás menetét befolyásoló strukturális tényezők. A három kategórián belül pedig további dimenziókat különítünk el.

Kiindulási állapot. A magyarázó tényezők első kategóriája a kiindulási állapot jellemzőit foglalja magában. Ezen belül két dimenziót különítünk el: az államiságot és a politikai rendszert. Az *államiság* alatt azt értjük, hogy az átalakulás megindulása előtt létezik-e politikai egység, vagy ahogy Rustow fogalmazott: a demokráciát létrehozó társadalom tagjai, már a demokrácia kialakulása előtt egy politikai közösséghez tartozónak érzik-e magukat (Rustow [1970]). Hasonló szempontokat fogalmazott meg Dahl, Lijphart valamint Whitehead is, de különösen Stepan és Skocpol foglalkozott sokat az állammal mint külön politikai tényezővel, amely meghatározó hatással van a társadalom egészére (Evans-Rueschmeyer-Skocpol [1985], Stepan [1978]).

Dahl a kérdést a kulturális sokszínűség szempontjából közelítette meg és azt feltételezte, hogy egy kulturálisan sokszínű társadalomban nehezebben alakul ki demokrácia, mivel a kulturális feszültségek erősítetik az anti-demokratikus tendenciákat (Dahl [1971]). Lijphart részletesebben is kifejtette a kulturális sokszínűség elemeit, kiemelve az etnikai, nyelvi és vallási különbségeket. Emellett annak is komoly jelentőséget tulajdonított, hogy ezek a különbségek mennyi ideje állnak fenn, és milyen „mélyek“, azaz mennyire konfliktusos és intézményesült elkülönülésről van szó (Lijphart [1999]).

Linz és Stepan az államiság problémáját két szempontból is tárgyalják: egyrészt, mint a konszolidált demokrácia egyik feltétele, a működő állami bürokrácia; másrészt, mint az átmenetet meghatározó változó, az állami és nemzeti egység (Linz-Stepan [1996]). Whitehead pedig ez utóbbi hiányának vagy kudarcának okait próbálta tipizálni: elterjedt erőszak és bűnözés (pl. Sri Lankában és

Kolumbiában), függetlenségi mozgalmak (pl. Nigériában és Indonéziában), regionálisan eltérő intézményrendszer (pl. Indiában és Braziliában), állam kudarc („failed state“ pl. a Fiji és Salamon szigetek) valamint nemzetközi hatások (pl. Haiti, Timor és Bosznia).

Az államiság dimenzióján belül kulturális feszültségeket, valamint az állami intézményrendszer stabilitását és hatékonyságát vizsgáljuk. Az előbbit a BTI és a World Values Survey (WVS) adatbázisa segítségével elemezzük, míg az utóbbi mérésére a WGI két indikátora: a „political stability“ (WGIPs) és a „government effectiveness“ (WGIge) alkalmasak. Ez utóbbi kettő azt mutatja, hogy a politikai szereplők elfogadják-e a fennálló állami kereteket, illetve, hogy az állami intézmények mennyiben képesek befolyásolni a társadalmi viszonyokat. Vagyis a weberi definíció szerint stabil és hatékony-e az állami erőszak-monopólium az adott területen (Weber [1947]).

A kiindulási állapot tekintetében a *politikai rendszer* a másik dimenzió, amit figyelembe veszünk. Már Hayek rámutatott arra, hogy egy állam politikai szerkezete, intézményrendszere és legitimitásának alapjai elősegíthetik vagy hátráltathatják a demokratizálódás folyamatát (Hayek [2001]). Linz és Stepan ezt a problémát úgy próbálta kezelni, hogy tipizálta a lehetséges nem demokratikus kiindulási rendszereket, és ezek átmenetre gyakorolt hatását vizsgálta. A négy rendszert (autoriter, totalitáriánus, poszt-totalitáriánus, önkényuralmi) négy szempont alapján különböztették meg: a pluralizmus erőssége, a rendszert megalapozó ideológia forrása, a társadalmi mobilizáció mértéke és a politikai vezetők hatalma. Anélkül, hogy itt részleteznénk a négy rendszert mind a négy szempontból, egy jellemző megállapítást idézünk, amely Marokkó esetében is érdekes lehet: Linz és Stepan azt feltételezik, hogy egy autoriter rendszer esetében viszonylag nagy az esélye a békés, tárgyalásos úton történő átmenetnek.

Lust-Okar ugyan Marokkó és Jordánia esetét összehasonlítva arra a következtetésre jut, hogy a kiindulási politikai rendszerből nem lehet levezetni az átalakulás menetét; ez nem mond ellent Linz és Stepan elméletének. A szerzőpáros pusztán az átalakulás stratégiai terét, azaz a *lehetséges* módokat vázolja fel, ami nem zárja ki, hogy a különböző elitek más-más stratégiát válasszanak a *gyakorlatban*,

mint ahogy azt Lust-Okar megfigyelte Jordánia és Marokkó esetében (Lust-Okar [2005]: p. 14).

A Linz és Stepan által alkalmazott négy szempont (pluralizmus, ideológia, mobilizáció, vezetők) közül kettőt érdemes alaposabban is elemezni. Egyrészt az uralkodó ideológia hatását a politikai rendszerre; másrészt pedig a hatalmon levő politikai vezetők szerepét. Az ideológiával összefüggésben ki kell emelnünk a politikai rendszer legitimitásának forrását, aminek alakulása, O'Donnell és társai szerint, meghatározóan hathat az átmenetre. Például alapvetően más lehet a társadalmi hatása egy utópisztikus ideológiának, mint egy pragmatikus gazdasági érdeken és teljesítményen alapuló rendszernek. Ugyanide kapcsolódóan merülhet fel szempontként az átmenet kezdetekor tapasztalható korrupció is, amely megkérdőjelezheti a kiindulási politikai rendszer legitimitását, destabilizálva azt és megnyitva az utat az átalakulás előtt. Kutatásaink során ezt is figyelembe fogjuk venni a WGI (WGIc) mérőszámai alapján.

A politikai vezetés tekintetében, részben kapcsolódva a rendszer legitimitásának kérdéséhez, érdemes meghatározni, hogy a kezdeti, nem demokratikus uralkodó minek köszönheti hatalmát. Roth, Weber alapján, a személyes hatalom három lehetséges forrását különböztette meg: (1) hagyományok, (2) kapcsolatrendszer és (3) karizma (Roth [1968]). Roth a kapcsolatrendszer jelentőségét emelte ki a három közül, mivel ez sokkal kevésbé kötődik egy adott személyhez, mint a másik kettő. Érvelése szerint egy kapcsolati háló, még ha a kiindulási állapotban egy személy köré szerveződik is, az adott vezető bukásával is fennmarad, és ezáltal a rendszernek meghatározó elemévé válik. Így a kiindulási politikai vezetés köré szerveződő kapcsolatrendszer semmi esetre sem elhanyagolható tényező az átalakulás vizsgálatakor. Roth szerint ennek különösen hangsúlyos szerep juthat, ha egy kulturálisan töredezett, és infrastruktúrájában gyenge állam politikai rendszerének átalakulásáról van szó, mivel ebben az esetben a közigazgatás szerepét is a személyes viszonyokon alapuló kapcsolati háló veheti át, amely sokkal hatékonyabban tud alkalmazkodni a társadalmi sokszínűséghez is. Ugyanígy azonban a felemelkedő új elit kapcsolatrendszere is meghatározó lehet, mint azt számos kelet-európai példa is bizonyítja (Arias-King [2007]).

Összességében tehát a kiindulási állapot kategóriájában két dimenziót vizsgálunk: az államiságot és a politikai rendszert. Az államiság dimenzióján belül a kulturális feszültségeket, valamint az állami intézményrendszer stabilitását és hatékonyságát vesszük figyelembe. A politikai rendszert pedig a pluralizmus, az ideológia, a mobilizáció, a vezetők, a legitimitás és a korrupció szempontjából elemezzük.

Strukturális tényezők. Az átalakulást befolyásoló strukturális tényezők kategóriájába a társadalmi szerkezet meghatározó elemeit soroljuk, ide értve a gazdasági fejlettséget, a civil szférát, a jogállamiságot valamint a társadalmi normákat és értékeket.

A gazdasági fejlettséget, a civil szférát és a jogállamiságot a Linz és Stepan által leírt öt feltétel szempontjából lehet megragadni (Linz-Stepan [1996]). A szerzők által a konszolidált demokrácia feltételéül szabott öt dimenzió közül a működő állami bürokráciát már beépítettük a kiindulási állapot „államiság” dimenziójába, a politikai szféra elkülönülése pedig majd az átmenetet meghatározó politikai tényezők közé kerül, de az előbbi három dimenzió a strukturális tényezők közé tartozik, mivel alapvetően nem politikai, hanem sokkal inkább általános társadalmi jellemzőkről van szó.

A *gazdaság* dimenziójában elsősorban a fejlettséget vizsgáljuk. A fejlettség és a demokrácia kapcsolatával Lipset óta számos tanulmány foglalkozik, amelyek különböző módon próbálták mérni egy adott állam gazdasági fejlettségét (Arat [1988], Bollen [1983], Brunk-Calderia [1987], Burkhart-Lewis [1994], Chen-Feng [1999], Feng [1997], Gasiorowski [1995], Gonick-Rosh [1988], Huber-Rueschmeyer-Stephens [1993], Jackman [1973], Londregan-Poole [1996], Przeworski–Limongi [1997]). Lipset például elsősorban az iparosodást és városiasodást vizsgálta, Dahl az egy főre jutó nemzeti összterméket, Lijphart pedig a gazdasági növekedést, az inflációt, a munkanélküliséget és a költségvetési hiányt. Przeworski és Limongi kutatása szerint azokban az országokban, amelyekben a vásárlóerő-paritáson számolt egy főre jutó nemzeti össztermék (GDP) nem éri el az 1500 dollárt, nem valószínű, hogy kialakul stabil demokrácia – 6000 dollár felett

viszont már csak egy az ötszázhoz az esélye annak, hogy összeomlik a demokratikus rendszer. A vízváltó valahol 3000 dollár környékén van becslésük szerint.(Przeworski–Limongi [1997]).

A *civil szféra* meghatározására a már korábban ismertetett Schmitter-féle definíciót használjuk, amely szerint a civil társadalom (1) független a politikai és a gazdasági szervezetektől, (2) képes közösségi akciók megszervezésére, (3) nem törekszik a hatalom megszerzésére, (4) aláveti magát az állampolgári kötelezettségeknek, azaz betartja a törvényeket (Schmitter [1999]). Ugyanakkor, mindezen ismérveknek van egy sokkal alapvetőbb előfeltétele: a társadalom műveltsége és a kielégítő oktatási színvonal. Ennek vizsgálatára számos forrás áll rendelkezésünkre többek között az UNESCO által kiadott Global Education Digest és a 2003-as Arab Human Development Report.¹¹

Rátérve a Schmitter által meghatározott szempontokra, a közösségi akciók meglétét könnyen vizsgálhatjuk a civil szervezetek számának, tagjaik aktivitásának és rendezvényeik gyakoriságának meghatározásával, amelyben ismét a BTI és a WVS vonatkozó elemei lehetnek segítségünkre. Még az ezekre vonatkozó jogszabályok vizsgálata is triviálisnak tűnik; ebből kiderül, hogy a civil szervezetek működése mennyire szabad, illetve hogy milyen kötelezettségeknek kell megfelelniük.

A szervezetek céljának és függetlenségének vizsgálata azonban már jóval bonyolultabb problémákat vet fel. Először is a civil szervezetek anyagi hátterének felderítése gyakran igen nehéz, és általában nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy az őket támogató állami vagy magán források milyen céllal támogatják a szervezeteket. Különösen összetett a helyzet, ha egy adott államban működő intézményeket egy másik állam támogat. Ebben az esetben mindig fennáll annak a lehetősége, hogy a külső forrás nem valamiféle általános társadalmi célból nyújt támogatást, hanem saját politikai érdekeinek megfelelően. Az anyagi háttér mellett a másik kényes kérdés a hatalom befolyásolásának és a hatalom megszerzésének

---

¹¹ UNESCO Institute for Statistics: Global Education Digest 2006, Comparing Education Statistics Across the World and Education Trends in Perspective, Analysis of the World Education Indicators, 2005 Edition; United Nations Development Programme, Arab Human Development Report 2003: Building a Knowledge Society

elhatárolása. Például ha egy szervezet egy politikai párttal személyileg összefonódva, de formálisan intézményileg elkülönülten képvisel bizonyos elveket, akkor nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy valóban „civil” szervezetről van-e szó vagy politikai tényezőről.

A *jogállamiság* állapotáról a WGI „rule of law” (WGIrl) indikátora, illetve az interjúk alapján kaphatunk képet. A WGIrl lényegében azt méri, hogy az állami intézmények működése mennyire kötött kiszámítható szabályok által, illetve azokat az állampolgárok mennyire fogadják el konfliktusaik rendezésekor, és az állam ezáltal mennyire tudja betölteni szabályozó valamint integráló szerepét. Ennek egyik fontos feltétele lehet például a bíróságok függetlensége. A mutatók gyakorlati jelentőségére pedig az interjúk során elhangzottak világítanak rá.

A *társadalmi normák és értékek* dimenziója a legtágabb, legképlékenyebb és legtöbbet vitatott tényező a demokratizálódás vizsgálatát illetően. Ezekről Inglehart és Welzel kutatásai adnak átfogó és dinamikus képet (Almond [1963], Eckstein [1966], Inglehart [1997], Laswell [1958], Inglehart [2005], Neville [1996], Norris [2002], Sinderman [1975]). Számos forrás alapján azt feltételezik, hogy egy autoriter rendszer nem tud fennmaradni abban az esetben, ha a társadalom tagjai autonóm módon szeretnék kifejezni érdekeiket és vágyaikat. Fordítva pedig, a demokratikus intézmények nem tudnak megerősödni, ha a közösség tagjainak fontosabb a konformizmus, és elfogadják az alárendeltséget a túlélés érdekében. Tehát szerintük a társadalmi értékek változása politikai változásokat eredményezhet.

Mindezeket a társadalmi normákat és értékeket a PEW, és a WVS attitúd vizsgálati és közvélemény-kutatásai segítségével vizsgálhatjuk, valamint a 2004-es ENSZ Human Development Report alapján kaphatunk képet a demokratikus értékek és a kultúra viszonyáról. Azt is megvizsgáljuk, hogy az adott társadalomban van-e ideológiai alternatívája a demokraciának.

Politikai körülmények. A magyarázó tényezők harmadik kategóriája az átalakulás politikai körülményeit foglalja magában, az O'Donnell által kidolgozott „útfüggő” („*pathdependent*”) átalakulás elmélete alapján. Ez lényegében azt mondja ki, hogy a létrejövő politikai rendszert nem a kiindulási állapot, vagy a társadalmi berendezkedés határozza meg, hanem sokkal inkább az átalakulás folyamán kötött politikai alkuk, és az ezek által létrejövő intézmények. Azaz a kezdeti reformok meghatározhatják az átmenet sikerét.

Az átalakulás politikai körülményeit alapvetően két dimenzió szerint lehet rendszerezni, felfejteni. (1) Az egyik megközelítés lehet a Przeworski által kidolgozott ún. aktor-centrikus elemzés, amely során azonosítjuk a politikai aktorokat, és azok érdekeit, céljait valamint stratégiai magatartásukat vizsgáljuk (Przeworski [1991]). (2) A másik rendszerező elv lehet, ha kronológiai sorrendben vizsgáljuk az átmenet folyamán döntő pillanatokot, „gócpontokat”, és ezeket elemezzük. A továbbiakban a két dimenziót kombinálva, logikailag összefésülve próbáljuk tanulmányozni az átmenet során potenciálisan meghatározó politikai játszmákat.

Az első meglehetősen általános, de alapvető kérdés, hogy vajon a politikai *versengés*, vagy a döntéshozatalban való *részvétel* kibővülése történik először. Azaz például, hogy a politikai pártok engedélyezése (politikai versengés), vagy a választójog kiterjesztése (döntéshozatalban való részvétel kibővülése) történik előbb. Ennek jelentőségére még Dahl hívta fel a figyelmet, rámutatva arra, hogy a két esetben lényegileg eltérő átalakulásról lehet szó. Azt a következtetést vonta le, hogy ha előbb jönnek létre a politikai versengés intézményei, és csak ez után bővül a döntéshozatalban való részvétel, akkor békésebb és kiegyensúlyozottabb az átmenet, míg ha például egy általános választójogra épülő egypártrendszer kezd átalakulni, akkor a tömegek politikai aktivitása destabilizálóan hathat.

A második kérdés szorosan kapcsolódik a kiindulási állapot kategóriájában tárgyaltakhoz, és arra vonatkozik, hogy *mivel magyarázható a kiindulási politikai rendszer meggyengülése, bomlása*. Ennek egyik lehetséges okát, a rendszer legitimitásának változását, már korábban tárgyaltuk, de a régi elit hatalmának

csökkenése vagy megosztottsága is éppúgy közrejátszhat az átalakulás megindulásában.

A régi elit hatalmának alakulásához hasonlóan egy esetlegesen felemelkedő *új elit* összetétele is meghatározó fontosságú lehet. E tekintetben megvizsgáljuk az új vezetők, vagy más néven „kihívók“ ideológiai beállítottságát valamint esetleges megosztottságát, majd a régi és az új elit egymáshoz való viszonyát is érdemes elemezni. Ennek kutatására számos játékelméleti modell is született, amelyeket most itt nem mutatunk be részletesen, pusztán néhány általános eredményre érdemes utalni (Casper [1996], Charlmers [1982], Crescezni [1999], Marks [1992], Zhang [1994], Zielinski [1999]). Ilyen például, hogy a latin-amerikai esetek alapján végzett számítások azt mutatják, hogy abban az esetben a legvalószínűbb a demokratikus átalakulás, ha a régi és az új elit hatalmi helyzete nagyjából kiegyenlíti egymást, és így egyik sem képes dominálni a másikat. (Swaminathan [1999]) Egy másik fontos felismerés pedig az, hogy a kihívók alkupozícióját meghatározza, hogy milyen mértékben képesek a társadalmat mozgósítani politikai céljaik elérésének érdekében.

A régi és az új elit mellett érdemes külön figyelmet fordítani a *katonaság* szerepére, mert ez szintén jelentősen befolyásolhatja az átmenetet és a kialakuló új rendszert. Számos esetben, például a tiszti kar, mint az „államérdek” képviselője helyezkedett szembe a régi vagy az új elittel és erre hivatkozva avatkozott be a politikai folyamatokba. Ennek tükrében meghatározó lehet, hogy milyen erős a katonai vezetők lojalitása a kiindulási politikai rendszerhez. Vagy amennyiben a katonaság van hatalmon, érdekes lehet, hogy mennyire mosódik össze szervezeti felépítése az állami intézményekkel. Például a tárgyalásokon és megegyezésen alapuló demokratikus átmenet feltétele lehet, hogy a katonaság önálló intézményként el tudjon válni a politikai vezetéstől (Aguero [1997], Snyder [1992]). Ellenkező esetben a katonaság befolyása könnyebben megmaradhat az újonnan létrejövő rendszerben is, mint azt számos latin-amerikai példa is igazolja. Ahhoz, hogy a katonaság függetlenségét elemezni tudjuk, meg kell vizsgálnunk, milyen erőforrásokra támaszkodnak intézményei, mennyire megosztott vezetése, érvényesül-e politikai kontrol működése felett, vagy esetleg fordítva, a katonaság dominálja a politikai életet.

A politikai aktorok viselkedésének elemzésekor érdemes azonosítani az őket érő *külső hatásokat* is. Whitehead például legfrissebb tanulmányában a „nemzetközi tényezők központiségéről“ („*centrality of international factors*“) ír. Ezeket négy kategóriába sorolja: dekolonizáció, Európai Unió integráció, fegyveres konfliktusok és az Egyesült Nemzetek Szervezetének beavatkozása.¹² Más felosztás szerint meg lehet különböztetni közvetlen kényszereket, és közvetett nyomásgyakorlást („*soft power*“).¹³ Azt is megvizsgálhatjuk, hogy egy adott társadalom hogyan viszonyul ezekhez a külső hatásokhoz, és azokkal szemben milyen attitűdöket vesz fel, például a Zogby felmérései alapján.¹⁴

A gócpontokat vizsgálva az átmenet során meghatározó pillanat lehet a régi és az új elit *kiegyezése*, a régi elit *felelősségre vonása*, az új *alkotmány* kidolgozása vagy az első szabad *választások* megrendezése. Az alkotmányozás folyamatában döntő lehet, például, hogy a régi vagy az új elit szabja a tárgyalások menetrendjét vagy esetleg a katonaság nyomása alatt születik új alaptörvény. Ugyanígy nem közömbös az sem, hogy egy általános hatáskörrel rendelkező törvényhozó testület fogadja el az alkotmányt, vagy egy külön e célra létrehozott testület teszi ezt.

---

¹² Whitehead, Laurence: Some Recent Developments in the field of Democratization, and Their Implications on Comparative Politics”, forthcoming

¹³ Nye, Joseph Jr.: Soft Power, The Means to Success in World Politics, Public Affairs, New York, 2004.

¹⁴ Impressions of America, 2004, How Arabs View America, How Arabs Learn About America, A Six-Nation Survey, Commissioned by The Arab American Institute Conducted by Zogby International.

3. Táblázat: A politikai átalakulás lehetséges magyarázó tényezői a korábbi megfigyelések alapján

Kategória	Dimenzió	Tényező	Elméleti háttér	Lehetséges mérőszám
Kiindulási	Államiság	Kulturális feszültségek	Dahl, Lijphart	WVS
		Közigazgatás	Linz-Stepan	WGIps, WGIge
	Politikai rendszer	Pluralizmus	Linz-Stepan	
		Legitimitás	Linz-Stepan	
		Mobilizáció	Linz-Stepan	
	Vezetők	Linz-Stepan		
Strukturális	Gazdaság	Fejlettség	Linz-Stepan	IMF, ILO
	Civil szféra	Függetlenség Műveltség	Schmitter	GED, HDR
		Közös akciók	Schmitter	
		Nem törekszik hatalomra	Schmitter	WVS
		Törvények betartása	Schmitter	
	Jogállamiság		Linz-Stepan	WGIrl
Értékek		Inglehart, Welzel	WVS	
Politikai	Aktorok	Régi elit	Przeworski	
		Új elit	Przeworski	
		Katonaság	O'Donnell	
		Külső hatás	Whitehead	Zogby
	Gócponatok	Felelősségrevonás	O'Donnell	HRW report
		Kiegyezés	Linz-Stepan	
		Alkotmány	O'Donnell	
	Első választások	O'Donnell		

A számozott tényezőknél nem áll rendelkezésünkre kész indikátor, ezért ezeket politikai vezetőkkel készített interjúk segítségével határozzuk meg a következő kérdések alapján:

1. Milyen ideológiára épül a kiindulási politikai rendszer legitimitása? Miért fogadják el az uralkodó elitet az állampolgárok?

2. Milyen mértékben követeli meg a kiindulási politikai rendszer az állampolgárok aktív politikai részvételét és lojalitásuk kifejezését?

3. Milyen mértékben fűződik egy adott személyhez a kiindulási politikai rendszer? Az adott vezető származása, személyes képességei adják a kiindulási politikai rendszer legitimitását vagy az attól független?

4. Milyen összetételű a kiindulási politikai elit? Kik meghatározó alakjai és melyek meghatározó szervezetei? Mennyire egységesek érdekeik?

5. Van-e felemelkedő új politikai elit? Kik a meghatározó alakjai és melyek meghatározó szervezetei? Mennyire egységesek érdekeik?

6. Mi a katonaság viszonya a régi és az új elitez? Milyen a tiszti kar szervezeti felépítése, és mennyire erős ezen belül a fegyelem?

7. Tárgyal-e egymással a régi és az új elit? Ha igen, mik ennek fórumai és lehetséges kimenetei? Ha nem, mik ennek akadályai?

8. Létrejön-e új alkotmány? Ha igen, milyen testület tárgyalja és dönt róla? Ha nem, miért nem?

9. Milyen szabályok alapján és intézményi keretekkel rendezik az első szabad választásokat?

Összefoglalva a fejezetben leírtakat, a fenti mutatók és kérdések alapján az alábbi hipotéziseket fogjuk Marokkó esetében vizsgálni:

- A kulturálisan sokszínű társadalom hátráltatja a demokrácia kialakulását.
- A konszolidált demokrácia feltétele a működő állami bürokrácia.
- A kiindulási politikai vezetés köré szerveződő kapcsolatrendszer hátráltathatja a demokratizálódást, ha egy kulturálisan töredezett, és infrastruktúrájában gyenge állam politikai rendszerének átalakulásáról van szó.
- A kiindulási rendszer legitimitásának forrása hátráltathatja az átmenetet.
- Autoriter rendszer esetében elképzelhető tárgyalásos úton történő átmenet.
- A demokratizálódás 3000 dollár egy főre jutó GDP körül a legvalószínűbb.
- A civil társadalom gyengesége hátráltathatja demokratizálódás folyamatát.
- A jogállamiság kialakulása a demokrácia működésének feltétele.
- A társadalmi értékek változása támogathatja a politikai változásokat.
- A kezdeti reformok meghatározhatják az átmenet sikerét, így például:
- Döntő fontosságú, hogy az új alkotmány milyen erőviszonyok mellett születik.

1.2.3 Az iszlám szerepe és az ezzel kapcsolatos kérdések

Miután megvizsgáltuk a fenti feltételezéseket Marokkó esetében, térhetünk rá arra a kérdésre, hogy az iszlám milyen dimenziókban és hogyan érezteti hatását. Ezt alapvetően két irányból lehet megközelíteni: (1) az egyik megközelítés lehet, ha a muszlim vallást mint hit és normarendszert kezeljük, és azt vizsgáljuk, hogy explicit gyakorlati előírásai, valamint elvont elméleti koncepcói mennyiben jelennek meg a társadalom működésében és a politikai rendszerben; (2) a másik rendszerező elv lehet, ha az iszlámra hivatkozó politikai aktorok viselkedését elemezzük és azt vizsgáljuk, hogy ezek a korábban megfigyelt, politikailag racionálisnak tartott mintákat követik-e, vagy lényegi eltérés tapasztalható a korábban leírtalhoz képest.

A korábbi tanulmányokat áttekintve a két megközelítés közül az előbbi tűnik elterjedtebbnek, leggyakrabban azt vizsgálva, hogy az iszlám milyen hatással van a társadalmi és a politikai pluralizmus kialakulására. Binder például az iszlám hatására vezeti vissza a független polgárság és a gazdasági modernizáció, a kompromisszumokra épülő demokratikus politikai kultúra, és a civil társadalom hiányát is (Bill-Leiden [1984], Binder [1988], Fukuyama [1992], Halpern [1963], Kedourie [1994]). Ez az érvrendszer azonban két irányból is megkérdőjelezhető. Egyrészt, a kiemelt a hiányosságok csak közvetetten hozhatóak összefüggésbe a vallási normarendszerrel, másrészt pedig empirikusan sem minden esetben alátámaszthatóak. Ennél sokkal könnyebben megragadható, ha az iszlám hatását nem általában a társadalom egészére nézve vizsgáljuk, hanem az állam működésére és a civil társadalomra nézve külön-külön.

Állam. Mint már az elméleti részben utaltunk rá, az állam és vallás viszonya a muszlim országokban heves vita tárgya. Ennek egyik legfőbb oka, hogy nincs általános modell arra, hogy az iszlám hogyan hat az államra, és kevés az explicit hipotézis arra vonatkozóan, hogy az állam és vallás általános összefonódásán túl milyen gyakorlati következményei lennének az iszlámnak az állam működésére, hiszen a formális intézmények sok esetben nem fejezik ki a közigazgatás valódi működési mechanizmusait.

A vizsgálatot tovább nehezíti, hogy az iszlám retorika gyakran csak a politikai kommunikáció eszköze, és nem önmagában meghatározó tényező. Az sem

egyértelmű, hogy az iszlám milyen politikai tartalmat takar, mivel az iszlámra hivatkozó politikai aktorok sokszor eltérő programot képviselnek. Végül pedig nehezen megragadható az iszlám hatása az államra, mint absztrakt politikai közösségre, és identitásképző tényezőre. Így tehát az iszlám hatását az állam működésére legalább négy szinten lehet értelmezni: (1) a formális intézmények szintjén, (2) a retorika szintjén, (3) a politikai tartalom szintjén, valamint (4) a politikai identitás szintjén (Hermassi-Vanderwalle [1993], Lapidus [1996], Leveau [1985]).

Civil társadalom. Az iszlámmal kapcsolatos egyik leggyakrabban megfogalmazódó kritika, hogy nem hagy teret a független civil társadalom kibontakozásának és megerősödésének (Henry [1998], Norton [1995], Sivan [1990]). Ez a megállapítás önmagában azonban meglehetősen felületes és fogalmilag is zavaros. Egyrészt definíció szerint az iszlám, mint vallás, a civil társadalom alkotó eleme, és nem lehet egyértelműen szembe állítani azzal. Másrészt, ha úgy értelmezzük az állítást, hogy az iszlamista politikai rendszerek általában nem engedik kibontakozni a politikai szférától független civil társadalmat, akkor már tisztább állítást kapunk, viszont azzal az erős megszorítással, hogy iszlamista rendszerről beszélünk, amelyben az iszlám normái a meghatározóak. Végül pedig úgy is megfogalmazhatjuk az állítást, hogy az iszlamista szervezetek egyszerre vannak jelen a civil és a politikai szférában. Tehát az iszlám és a civil társadalom kölcsönhatását is legalább három szinten vizsgálhatjuk: (1) mennyiben érvényesülnek az iszlám normái a civil életben; (2) mennyiben korlátozza az iszlám a civil szférát a politikai rendszeren keresztül, és (3) mennyire mosódnak össze a civil és a politikai funkciók az iszlamista szervezetekben?

Politikai aktorok. Az iszlám állami működésre és civil társadalomra gyakorolt hatásának vizsgálata mellett, a második rendszerező elvet követve az iszlámra hivatkozó politikai aktorok viselkedésének elemzésére is sor kerül, a fenti kérdésre keresve a választ: vajon az iszlamista vezetők, politikai pártok és mozgalmak a korábban megfigyelt, politikailag racionálisnak tartott mintákat követik-e, vagy stratégiájuk lényegi eltérést mutat a korábban leírt ellenzéki mozgalmakéhoz képest (Deneoux [2002], Piscatori [2002]).

2. RÉSZ: MAROKKÓ ESETÉNEK TANULSÁGAI

2.1 EREDMÉNYEK: A MAROKKÓI FOLYAMATOKRÓL A TRANZITOLÓGIA NYELVÉN

2.1.1 Az átmenet kezdeti jelei

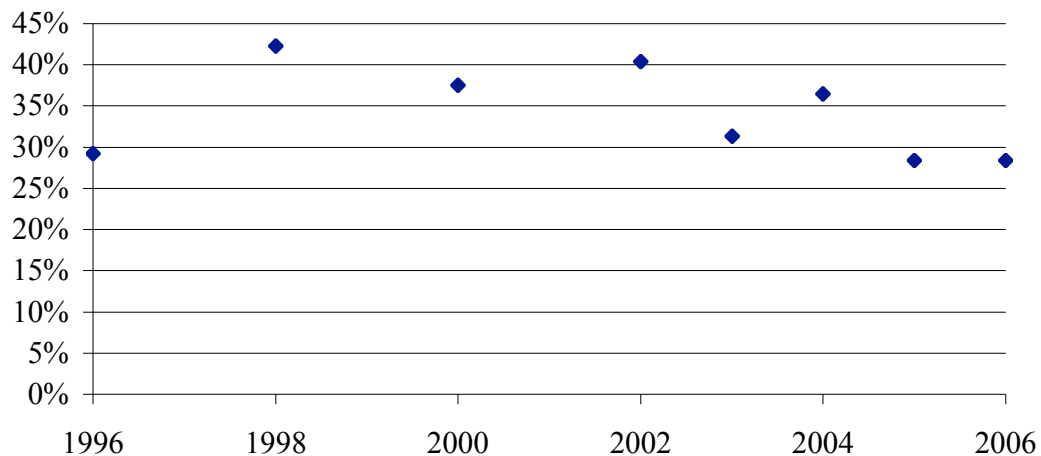
Az első kérdésünk az, hogy vajon „megfigyelhető-e politikai átalakulás Marokkóban?” A Worldwide Governance Indicator „voice and accountability” (WGI_{va}) mérőszáma azt mutatja, hogy valamiféle változás tapasztalható. A WGI_{va} az 1996-os 30%-ról 1998-ra 40%-ra emelkedett (4. táblázat, 2. ábra), ami azt fejezi ki, hogy ezekben az években nőtt az ország állampolgárainak lehetősége arra, hogy részt vegyenek a kormány kiválasztásában, és erősödött az emberi jogok tiszteletben tartása is.¹⁵ 2002-től azonban megfordulni látszik a trend, és 2007-re a mutató visszaesett a 29%-ra.

4. Táblázat: Worldwide Governance Indicators

	1996	1998	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Voice and accountability	29,7	42,8	38,5	39,9	30,8	30,8	28,4	29,3	29,3
Political stability	25,0	49,5	37,0	36,0	34,6	31,3	31,3	35,1	27,4
Government effectiveness	58,8	56,9	57,3	55,9	56,4	54,5	49,3	54,5	54,5
Regulatory quality	51,2	50,7	52,2	48,8	48,3	47,8	42,9	50,2	5,1
Rule of law	58,1	58,6	55,7	53,3	51,0	54,3	51,9	51,4	51,0
Control of corruption	63,6	63,1	59,2	54,9	54,4	55,8	54,4	51,0	52,7

Forrás: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.asp>

¹⁵ Kaufmann, Daniel, Kraay, Aart - Mastruzzi, Massimo: Governance Matters VI: Governance Indicators for 1996-2006 (July 2007), World Bank Policy Research Working Paper No. 4280 Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=999979>

2. Ábra: Worldwide Governance Indicators - Voice and accountability

Forrás: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.asp>

A WGIva indikátor elsősorban az OECD Development Center által készített African Economic Outlookra alapozva mutatja ki az 1996 és 1998 között történt változást.¹⁶ Az összefoglaló szerint „II. Hasszán király hosszú ideig próbált elmozdulni a demokrácia irányába, de csak nagyon óvatos lépéseket tett és megtartotta a valódi hatalmat miközben felállította a többpártrendszert. Ennek ellenére 1998 márciusában először nevezett ki egy ellenzéki vezetőt, Abderrahmane Youssoufi-t miniszterelnöknek.”

**5. Táblázat: Worldwide Governance Indicators -
Voice and accountability elemei**

	1996	1998	2000	2002	2007
OECD African Economic Outlook	0,00	0,50	0,00	0,50	0,50
Bertelsmann Transformation Index				0,50	0,38
Economist Intelligence Unit	0,50	0,50	0,44	0,38	0,31
World Economic Forum				0,46	0,53
CIRI Human Rights Database	0,13	0,25	0,13	0,25	0,50
Institutional Profiles Database					0,58
Political Risk Services	0,50	0,58	0,58	0,75	0,71
Global Insight		0,56	0,56	0,56	0,63

Forrás: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.asp>

¹⁶ OECD Development Center, African Economic Outlook - 2001/2,
http://www.oecd.org/document/7/0,3343,en_2649_33987_1820039_1_1_1_1,00.html

A visszaesés kimutatásakor a WGIva elsősorban a BTI-ra támaszkodik. A BTI szerint ugyan a 2007-es választás szabadabb légkörben zajlott, mint a 2002-es, és a civil társadalom szerepvállalása is erősödött, mégis a jogállamiság gyengülése valamint a gyülekezési szabadság és a pártok működésének korlátozása miatt a 2007-es évet elemző 2008-as összefoglaló meglehetősen negatívan értékeli a Marokkóban végbemenő változásokat (6. táblázat).

6. Táblázat: Bertelsmann Transformation Index

	2005	2007
Államiság	6,8	6,8
Erőszak monopólium	8,0	8,0
Lakosság támogatottsága	9,0	9,0
Vallási radikalizmus	4,0	4,0
Közigazgatás	6,0	6,0
Politikai részvétel	4,3	4,3
Szabad választások	4,0	5,0
Demokratikus vezetés	2,0	2,0
Gyülekezési jog	6,0	5,0
A véleménnyilvánítás szabadsága	5,0	5,0
Jogállamiság	4,8	4,0
A hatalmi ágak szétválasztása	4,0	3,0
Független bíróság	4,0	3,0
A közhivatallal való visszaélés	5,0	4,0
Polgári jogok biztosítása	6,0	6,0
Demokratikus intézmények stabilitása	2,0	2,0
A demokrácia hatékony	2,0	2,0
A demokrácia társadalmilag elfogadott	2,0	2,0
Politikai és társadalmi integráció	4,7	5,0
Pártrendszer	4,0	3,0
Érdekcsoportok	5,0	6,0
Társadalom önszerveződése	5,0	6,0

Forrás: www.bertelsmann-transformation-index.de

Hasonló képet ad a Freedom House pontrendszer is, amely szerint 2002 és 2005 között ötről négy pontra javult a polgári szabadságjogok minősítése az országban, 2006-2007-ben viszont gyengült a jogállamiság (7. táblázat).¹⁷

7. Táblázat: Freedom House

	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Civil liberties	5.0	5.0	4.0	4.0	4.0	4.0
Freedom of expression and belief (1-16)					8.0	8.0
Associational and organisational rights (1-16)					6.0	6.0
Rule of law (1-16)					4.0	6.0
Personal autonomy and individual rights (1-16)					8.0	8.0
Political rights (1-7)	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0
Electoral process (1-16)					4.0	4.0
Political pluralism (1-16)					7.0	7.0
Functioning of government (1-16)					6.0	6.0

Forrás: <http://freedomhouse.org>

¹⁷ A Freedom House skálája 1-7-ig terjed, és az 1-es jelenti a polgári szabadságjogok legszélesebb körű tiszteletben tartását. Freedom House: Countries at the Crossroads 2006, Country Report – Morocco

Liberalizáció. Az emberi jogok tiszteletben tartásának biztosítását célzó politikai reformok már II. Hasszán uralkodásának vége felé megkezdődtek. Az 1992-es és 1996-os alkotmánymódosítások kimondott célja volt, hogy a marokkói törvényeket a nemzetközi normákkal összhangba hozzák. Így a jelenleg hatályos alkotmány garantálja az állampolgárok szabadságjogait, a férfiak és nők közti politikai egyenlőséget, a szabad vallásgyakorlást illetve a vélemény, a szólás és a gyülekezés szabadságát.¹⁸ Az 1996-os büntetőtörvénykönyv megtiltotta a kínzást, és a 2005-ös módosítások büntethetővé is tették azt.¹⁹

A korábban elkövetett jogsértések kivizsgálása is megindult: először a királyi tanácsadó testület (*Conseil Consultatif des Droits de l'Homme*, CCDH) 1990-es megalakulását követően, majd a megbékélési bizottság (*Instance Equité et Réconciliation*, IER) 2004-es létrehozásával.²⁰ E testületek működésének köszönhetően számos politikai fogoly királyi kegyelemben részesült, és bezárták az elnyomás szimbólumaként elhíresült Tazmamart börtön. Az áldozatok egy része kárpótlásban is részesült, és több száműzött vezető térhetett vissza az országba.

A szólásszabadságot vizsgálva a sajtó feletti kontroll enyhülése volt a legfontosabb fejlemény. Egészen a kilencevenes évek közepéig tabunak számított például az iszlám befolyásának, a nyugat-szaharai szerepvállalásnak és a király politikai hatalmának a megkérdőjelezése, azonban a kilencevenes évek vége felé egyes hetilapok már ezeket az érzékeny témákat is feszegetni kezdték egyre élesebb kritikát fogalmazva meg a monarchiával szemben.

---

¹⁸ Constitution du Maroc, 1996, Texte de la Constitution adopté après le référendum du 13 septembre 1996. <http://www.al-bab.com/maroc/gov/con96fr.htm>

¹⁹ 43.04-es számú törvénytervezet in: Abdelhamid Adnane: Actualité: les principales réformes juridico-publiques au Maroc durant l'année 2005, Instituto de Derecho Público, Barcelona www.pcb.ub.es/idp/docs/marroc/cron_maroc_2004.pdf és United Nations, General Assembly, Human Rights Council: Implementation of General Assembly Resolution 60/251 of 15 March 2006 Entitled "Human Rights Council", Report of the Special Representative of the Secretary-General on the situation of human rights defenders, Hina Jilani, A/HRC/4/37/Add.1, 27 March 2007.

²⁰ <http://www.ier.ma/>

A szabadabb légkör megteremtését biztosította a sajtótörvény 2002 márciusában elfogadott módosítása, amely csökkentette a király és a köztisztviselők kritizálásáért kiszabható büntetést. 2004 elején pedig hét korábban letartóztatott újságíró részesült királyi kegyelemben, köztük a 2003 júniusában őrizetbe vett Ali Lmrabet, aki a királyi családról készített karikatúrái miatt került börtönbe.²¹

A polgári törvénykönyv 2004 elején történt módosítása is liberalizációs lépésként fogható fel, amennyiben a korábbi iszlámon alapuló Családtörvény (*Mudawana*) reformját jelenti, megalapozva a nők jogi egyenlőségét.²² Az új törvény ugyanazokat a jogokat biztosítja a házasságban a nőknek, mint a férfiaknak; azaz a korábbi 15 éves kor helyett a nők is csak 18 éves kortól házasodhatnak, mint a férfiak; a nők is saját maguk dönthetnek arról, hogy házasságra kívánnak-e lépni; a feleség már nem tartozik feltétlen engedelmességgel férjének; a poligámiát lényegében megtiltja a törvény; a házasság felbontásakor ugyanazok a jogai a nőknek, mint a férfiaknak, a válás után a nők jogosultak tartásdíjra. E változások a nők emberi jogainak biztosítását jelentik.

Az országban végbemenő liberalizációt látszik alátámasztani egy 2004-ben végzett közvéleménykutatás is, amely szerint a válaszadók 60%-a gondolta azt, hogy a szólásszabadság erősödik az országban. Részben ennek alapján az Egyesült Nemzetek Szervezetének Fejlesztési Programja 2004-ben meglehetősen elismerően írt a marokkói változásokról, külön kiemelve a szólás és a sajtószabadság bővülését.²³

---

²¹ A módosított törvény: Code de la presse 2003, Marrakech, le 3 octobre 2002, DAHIR N° 1-02-207 du 25 Rejeb 1423 (3 octobre 2002) portant promulgation de la loi n°77-00 modifiant et complétant le Dahir n°1-58-378 du 3 Joumada I 1378 (15 novembre 1958) formant code de la Presse et de l'Édition -2003-

A Lmrabet ügy: Laetitia Grotti: Le gouvernement pour seul responsable, TELQUEL, No 84, 28 juin 2003.

²² Projet de loi n° 70.03 portant Code de la famille (Mudawana) <http://www.majliss-annouwab.ma>

²³ United Nations Development Programme, Arab Human Development Report 2004: Towards Freedom in the Arab World, <http://www.undp.org/>

Demokratizálódás. A demokratizálódás folyamatának vizsgálatakor már nincs olyan könnyű dolgunk, mint a liberalizáció esetében. A Freedom House „*political representation*” mutatószáma ugyanis 2002-től változatlan (hétből öt pont), és a BTI demokratikus intézményeket mérő komponense is 2003 óta állandó kettő a tízből. A lakosság 60%-a pedig úgy érezte 200-ben, hogy kifejezetten csökkennek politikai jogai.²⁴

Két irányba bővíthetjük az elemzést: egyrészt a fenti indikátoroknál tágabban is értelmezhetjük a demokratizálódást, mint a fenti indikátorok; másrészt tekinthetünk hosszabb időtávot. Az előbbi esetben érvelhetnénk amellett, hogy a fenti liberalizációs lépések hozzájárultak a demokrácia megalapozásához is. Most azonban ettől eltekintünk, mivel ez összemosná a liberalizáció és a demokratizálódás fogalmát, és ezt szeretnénk elkerülni. A hosszabb időtartam áttekintése lehetővé teszi, hogy a liberalizációs lépéseken túl is azonosítsunk a demokratizálódást alátámasztó politikai eseményeket. A kérdés pusztán az, hogy mennyire tágítjuk ki a vizsgált időszakot.

1989-2006. A *leghosszabb időtartam kezdete 1956*, a függetlenség kikiáltása is lehetne. Megkísérelhetnénk bebizonyítani, hogy Marokkó tulajdonképpen 1956-os függetlensége óta folyamatos átmenetben van. Már az 1955-ös La Celle-Saint-Cloud-i francia–marokkói nyilatkozat kimondta, hogy Marokkó államformája függetlenségének elnyerését követően alkotmányos monarchia, és ezzel összhangban 1956-os trónbeszédében V. Mohamed egy felelős képviseleti kormány létrehozását tartotta a legfontosabb feladatának (Agnouche [1987]). Az épphogy megindult demokratizációs folyamat azonban megszakadt, amikor az 1960-as önkormányzati választásokat követően a király feloszlatta a kormányt, és magához ragadta a hatalmat, amit aztán az 1962-es első alkotmánnyal is megerősített.

---

²⁴ United Nations Development Programme, Arab Human Development Report 2004: Towards Freedom in the Arab World, <http://www.undp.org/>

Egy másik kiindulási pont lehetne a *hetvenes évek elején végbement változásokat* tekinteni az átmenet kezdetének. Ekkor II. Hasszán az ellene irányult katonai puccskísérletek, a gazdasági nehézségek és a társadalmi elégedetlenség hatására egy új alkotmányt volt kénytelen előterjeszteni, amely lehetővé tette az ellenzéki pártok részvételét az 1977-es választásokon, és azok egyes követeléseiknek eleget is tett (Lust-Okat [2005]: p. 82). Ezt követően a demokratizálódás ismét megakadt, továbbra is a király maradt a legfontosabb politikai szereplő, és nem alakulhatott ki valódi versengés a pártok között a hatalom megszerzéséért.

Végül az időtáv megválasztásának harmadik lehetősége, ha az átmenetet a *vasfüggöny 1989-es leomlásától* számíthatjuk, amely jelentősen megváltoztatta a nemzetközi környezetet, és így hatással volt Marokkóra is. A király 1992-ben alkotmánymódosítást terjesztett elő, és 1993-ban meghívta az ellenzéki pártokat kormányába. Az 1996-os alkotmány egy következő fontos lépést jelentett, amennyiben növelte a parlament jogkörét, és javította a választási rendszer átláthatóságát.²⁵ A pártok működése is szabadabbá vált, aminek legfontosabb jele, hogy az iszlamista Igazság és Fejlődés Pártja (*Parti de Justice et Développement, PJD*) indulhatott a 2002-es parlamenti választásokon (Ottaway-Riley [2006]).

A három lehetőség közül ez utóbbit választjuk, mivel a kilencvenes években megindult politikai reformok számos demokratikus elemet tartalmaztak, és az 1989 óta eltelt csaknem két évtized politikai eseményei és forrásai lehetőséget biztosítanak arra, hogy a változásokat egy folyamatként értelmezzük, amelyek meghatározzák Marokkó mai politikai berendezkedését és dilemmáit. A következőkben a marokkói politikai rendszer 1989 és 2006 közti átalakulását fogjuk vizsgálni. E periódus a korábban ismertetett definíciók alapján mind a liberalizáció, mind a demokratizálódás kritériumainak eleget tesz.

---

²⁵ Constitution du Maroc, 1996, Texte de la Constitution adopté après le référendum du 13 septembre 1996. <http://www.al-bab.com/maroc/gov/con96fr.htm>

2.1.2 Politikai reformok

A fentiek tükrében tehát a nyolcvanas évek végén fenálló politikai rendszert tekintjük a kiindulási állapotnak. Ahhoz azonban, hogy ezt megértsük, érdemes az ország függetlenségének elnyeréséig visszatekinteni. 1956-ban a király és az 1944-ben alakult nemzeti *Istiqlal* párt vezetői is úgy gondolták, hogy ők azok, akik kivívták Marokkó függetlenségét, és a vezető szerepet is maguknak követelték (Hermassi-Vanderwalle [1993]). Az *Istiqlal* tagjainak a száma a függetlenség kikiáltásának évében 100 000-ról 1,6 millióra növekedett, és a párt vezetése abban reménykedett, hogy a kialakuló alkotmányos monarchia garantálja a hatalommegosztást a király és a választott parlament által a pártok között. (Lust-Okar [2005]: p. 47).

Mivel azonban az 1955-ös La Celle-Saint-Cloud-i egyezményt V. Mohamed írta alá, a király került előnyösebb helyzetbe az új politikai rendszer kialakításakor. A függetlenség elnyerését követő években a politikai döntések egyre inkább a királyi udvartartás tagjai, a „*makhzen*” körében születtek, míg az *Istiqlal* politikai súlya jelentősen csökkent, és egyre nyilvánvalóbbá váltak a párt és a *makhzen* közötti érdekellentétek. Az *Istiqlal* így állandó „ellenzéki” szerepbe kényszerült, és nem tudta sem befolyásolni sem ellenőrizni a végrehajtó hatalom működését.

A *makhzen* emellett gyengítette az *Istiqlal* tömegbázisát is a párt megosztásával és új pártok létrehozásával. Először a *Mouvement Populaire* (MP) jött létre a *makhzen* vidéki támogatóinak segítségével 1957-ben, majd 1959-ben Ben Barka vezetésével megalakult a szocialista *Union Nationale des Forces Populaires* (UNFP). Az UNFP ugyan szintén „ellenzéki”-nek számított, mivel a *makhzen* jogainak a korlátozását követelte, mégis élvezte a *makhzen* támogatását, mert működésével gyengítette az *Istiqlal* pártot. Ahogy azonban az UNFP is elkezdett egyre radikálisabb reformköveteléseket megfogalmazni, és nyíltan szembekerült a *makhzen*nel, 1965-ben, Ben Barkát meggyilkolták és a király szükségállapotot hirdetett. Ezt követően nyilvánvalóvá vált, hogy II. Hasszán nem akarja megosztani a hatalmat a pártokkal, és a hatalom a *makhzen* kezében marad (Pennell [2000]: p. 330).

Amikor a hetvenes évek gazdasági nehézségeinek hatására ismét növekedni kezdett az ellenzéki pártok támogatottsága, a *makhzen* ismét a megosztás stratégiáját követte. 1972-ben az UNFP-ből kivált az *Union Socialiste des Forces Populaires* (USFP), majd több királyt támogató párt alakult. A nyolcvanas évekre már négy a *makhzent* támogató és jelentős taglétszámmal rendelkező párt működött az országban:

- legkorábban, 1957-ben a *Mouvement Populaire* (MP) jött létre, amely a *makhzen* vidéki támogatóit képviselte az elsősorban városi értelmiségre támaszkodó *Istiqlal* és UNFP-vel (később USFP-vel) szemben;
- a *Rassemblement National des Indépendants* (RNI, 1978) nem rendelkezik koherens ideológiai bázissal – a *makhzen* modernizációs törekvéseit, nyugatbarát külpolitikáját és nyugat-szaharai törekvéseit támogatja;
- a *Parti National Démocrate* (PND, 1981) az MP-hez hasonló vidéki szavazókra támaszkodó párt, leginkább agrárpolitikai üzenetekkel próbál szavazatokat szerezni;
- a *Union Constitutionnelle* (UC, 1983) pedig az RNI „váltópártja“ arra az esetre, ha a másik *makhzent* támogató gyűjtőpárt nem váltaná be a hozzáfűzött reményeket.

1972-től ugyan működött parlament, amelynek 333 tagja közül 222 közvetlen választás útján szerzett mandátumot, a fenti pártok biztosították a parlamenti többséget a *makhzen* bármely kezdeményezéséhez és a kormány működéséhez, az *Istiqlal* és az USFP szerepe pedig lényegében a politikai viták életben tartására korlátozódott (Lust-Okar [2005]: p. 178).

A változás első jelei 1989-ben mutatkoztak, amikor a király a hatvanas évek óta először nyitott ellenzéke felé, az *Istiqlal* és az USFP támogatását kérve a parlamenti választások elhalasztásához. Az 1981-es és 1984-es tüntetéssorozatokat követően ugyanis tartott a politikai élet radikalizálódásától egy esetleges választási kampány során. A nyolcvanas évek gazdasági megszorításait követően mintegy ötven városban törtek ki lázongások, és több mint száz ember vesztette életét.

Mivel a pártok tartottak tőle, hogy nem lennének képesek kontrollálni egy esetleges újabb tüntetéssorozaton, és az erőszak elharapózása alapot adhat betiltásukra, az *Istiqlal* és az USFP elfogadta a király politikai nyitását, és beleegyezett a választások elhalasztásába annak reményében, hogy cserébe politikai engedményeket érhet el. A két párt a közalkalmazotti bérek emelését kérte, hogy azt saját sikereként tudja felmutatni potenciális tömegbázisa felé.

A király azonban megszakítva nyitási stratégiáját nem teljesítette a pártok követelését, vélhetőleg annak érdekében, hogy ne erősítse ellenzéke támogatottságát, miközben saját kormányának legitimitását meggyengítették a gazdasági nehézségek. 1990-ben részben ennek következtében ismét országszerte zavargások törtek ki. A tüntetéseket először az USFP-hez közelálló szakszervezet a *Confédération Démocratique du Travail* (CDT) kezdeményezte, majd csatlakozott hozzá az *Istiqlalhoz* kötődő *Union Générale des Travailleurs du Maroc* (UGTM) is. A demonstrációk Rabatban és Casablancában békésen lezajlottak, de Fezben a tüntetések kikerültek a szervezők és a rendőrség ellenőrzése alól, és a külvárosok nyomortelepeinek lakói napokig fosztogatták a város gazdagabb negyedeit, és véres összecsapásokra került sor. (Lust-Okar [2005]: p. 135)

A helyzet stabilizálása érdekében a király másodszor is nyitott ellenzéke felé, és 1991-ben több jelképes gesztust tett arra utalva, hogy esetleg hajlandó lenne bevonni az USFP-t és az *Istiqlal* a hatalomba. Például olyan tanácsadó testületeket állított fel képviselőik részvételével, mint a *Conseil National de la Jeunesse et de l'Avenir*, majd 1992-es trónbeszédében bejelentette, hogy az alkotmány felülvizsgálatát tervezi. Ennek legfontosabb eleme az alkotmánybíróság létrehozása volt, amire még 1992-ben sor is került.²⁶ Miután az ellenzéki pártok, az *Istiqlal* és az USFP által létrehozott *Kutla* blokk az 1993-as választásokon is jól szerepelt (100 mandátumot szerzett a 222 választott parlamenti helyből) a király folytatta nyitási stratégiáját, és 1993-ban meghívta az ellenzéki pártokat, hogy delegáljanak minisztereket a kormányba.²⁷

Az USFP és az *Istiqlal* azonban ezúttal nehezebb tárgyalópartnernek bizonyult, és a király második nyitási kísérletét a pártok utasították el, további engedményeket követelve. A pártok a tárgyalások kezdeti kudarcát követően ismét demonstrációk megszervezésével próbáltak nyomatékot adni követeléseiknek, azonban a két párt már egyre nehezebben tudott komoly tömegeket mozgósítani. A király újabb és újabb ajánlatai egyre inkább megosztották tagjaikat, miközben a pártok vezetői a szavazóiktól, az egész politikai rendszer pedig az elégedetlen nincstelen tömegektől távolodott el. A *makhzennek* így nem okozott komoly gondot betiltani a tüntetéseket, amellyel szemben a pártok tehetetlennek bizonyultak. A fezi egyetlen került sor az egyetlen komoly megmozdulásra, amelyet iszlamista csoportok szerveztek. (Lust-Okar [2005]: p. 139)

---

²⁶ Constitution of Morocco, 1992, Consolidated version. <http://www.al-bab.com/maroc/gov/con92.htm>

²⁷ Le matin de Sahara, October 9, 1993.

Több éves tárgyalásokat követően, 1996-ban a király újabb gesztust tett, egy újabb alkotmánymódosítás formájában, amely teljesítette az ellenzék számos követelését:²⁸

- a képviselőház összes tagja közvetlen választás útján nyeri el mandátumát;
- a képviselőház bizalmatlansági indítványt nyújthat be a kormány ellen;
- a parlament bírósági eljárást kezdeményezhet a kormány tagjai ellen;
- a parlament ülései nyilvánosak;
- a parlamentnek jóvá kell hagynia az állami költségvetést;
- a parlament vizsgálóbizottságokat hozhat létre;
- a minisztereket a parlamentben lehet interpellálni.²⁹

Az alkotmánymódosítást ismét választások követték, majd 1997-ben II. Hasszán Abderrahmane Youssoufit, az USFP vezetőjét kérte fel a kormányalakításra. A király tehát harmadszor is nyitott ellenzéke felé, amelyet a pártok ezúttal elfogadtak. A megállapodás, amelynek pontos részletei nem ismertek, lehetővé tette, hogy 1998-ban Marokkó függetlensége óta először az USFP és az *Istiqlal* is minisztereket delegáljon a kabinetbe. Az új kormány az „*alternance*“ (változás) nevet kapta jelezve, hogy szakítani kíván a korábbi gyakorlattal, a király és ellenzéke közti megosztottsággal.

---

²⁸ Az újabb engedményben szerepe lehetett annak is, hogy a király 1995-ben megtudta, hogy halálos beteg. Ali Amar: Quelle transition? Le journal, 2004. július 26.

²⁹ Constitution du Maroc, 1996, Texte de la Constitution adopté après le référendum du 13 septembre 1996. <http://www.al-bab.com/maroc/gov/con96fr.htm>

Nem sokkal később, 1999-ben II. Hasszán halálát követően a rettegett Driss Basri belügyminiszter is elvesztette posztját. Az új király, VI. Mohamed, pedig első beszédeiben hitet tett a jogállamiság és az emberi jogok mellett.³⁰ Mindezek a fejlemények komoly reményeket ébresztettek a politikai nyitás és további demokratikus lépések iránt. A 2002-es választások lényegesen szabadabb légkörben zajlottak, mint a korábbiak, majd 2004-ben létrejött az *Instance Equité et Réconciliation* (IER) (Howe [2005]: p. 224).³¹

Az *Instance Equité et Réconciliation* (IER)-t VI. Mohammed hozta létre 2004 január 7-én, az első megbékélési bizottságként a Közel-Kelet és Észak-Afrika történelmében. A király egyértelművé tette, hogy a testület feladata az igazság feltárása. Az intézmény feladata az 1956 és 1999 között elkövetett emberrablások és önkényes fogvatartások kivizsgálása volt, valamint az IER a sértettek kárpótlására is javaslatot tehetett, akár anyagi akár más formában. A testület távlati, történelmi célja a múlt bűneinek feltárása és a társadalmi megbékélés elősegítése volt.³²

A bizottság két évig működött, miközben több ezer áldozatot hallgatott meg, és számos helyszínen nyomozott. Hét nyilvános meghallgatásra is sor került, ahol a sértettek és hozzátartozóik ismertették a velük szemben alkalmazott eljárásokat. Mindezt VI. Mohamed a „demokrácia konszolidálásának eredménye”-ként értelmezte, egy 2005-ös beszédében.³³

---

³⁰ BBC ONLINE NETWORK / NEWS / WORLD MEDIAWATCH In association with BBC Monitoring, Saturday, July 31, 1999 Published at 04:31 GMT 05:31 UK: Excerpts from King Mohammed VI's address <http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/monitoring/408513.stm>

³¹ Interjúk: Ali Belhaj, Fouad Abdelmoumni, 2007. Május, Rabat-Casablanca.

³² Human Right Watch: Morocco's Truth Commission, Honoring Past Victims during as Uncertain Present, Vol. 17, No. 11. (November 2005) <http://hrw.org/reports/2005/morocco1105/>

³³ Mohamed VI to the 49th congress of the International Union of Lawyers, August 31, 2005, www.ier.ma/_fr_article.php?id_article=1309.

A régi elit bomlása. A *makhzenen* belüli feszültségek megjelenése is az átalakulás fontos mozzanata. 1999-ig a *makhzen* emblematikus vezetője Driss Basri belügyminiszter volt, akit a király után Marokkó második legbefolyásosabb emberének tartottak. Driss Basri távozását követően azonban nem került helyére olyan erős utód, aki egy személyben átvehette volna Basri hatalmát. Ebben leginkább a keményvonalas biztonsági szervezetek és a reformpárti gazdasági elit szétválása mutatható ki.

A keményvonalasok közé tartoznak a biztonsági szolgálatok és a katonaság magas rangú tisztjei, akik a politikai reformoknak leginkább ellenállnak. Közülük a legerősebb hírében áll Fouad Ali El Himma, a király közeli barátja, jelenlegi belügyminiszter, aki nemcsak a rendőrséget felügyeli, de a *makhzen* és a pártok közti kapcsolatokat is kézben tartja.³⁴ A *le journal* hetilap szerint az El Himma nevével fémjelzett csoporthoz tartoznak még a Hamidou Laanigri tábornok által irányított biztonsági szervek (*Direction de la Surveillance du Territoire*, DST és *Direction Générale de la Sureté Nationale*, DGSN). Ezek a szervezetek elsősorban a radikálisok és az iszlamisták visszaszorításával tudták legitimálni politikai hatalmukat, aminek köszönhetően a fegyveres erők támogatottsága még 2001-ben is 64% körül volt a WVS szerint. Ezzel együtt - a *le journal* szerint - El Himmának az üzleti életben is vannak fontos szövetségesei: Aziz Akhnouch, az Akwa csoport elnöke, Abdelmajid Tazlaoui, a Samir vezérigazgatója és Youssef Alaoui, a Cicalim társaság vezetője.³⁵

A *makhzenen* belüli másik meghatározó személy, Mohamed Mounir Majidi, a király különleges titkára, aki javait kezeli és egyúttal az állami gazdaságpolitika kialakításában is meghatározó szerepet játszik.³⁶ Majidi egyszerre igazgatja az ONA és a SIGER királyi holdingokat, és a szövetségesei közé tartoznak az üzleti élet privilegizált vezetői, akik, az V. Mohamed alapítványt, az *Attijariwafa* bankot és más állami nagyvállalatokat irányítanak (Moore [1993]). A *makhzennek* ezt a csoportját

---

³⁴ El Himma-Majidi: un duo d'influence, le journal, 2004. október 5.

³⁵ le clan El Himma décoré, le journal, 2004. október 5.

³⁶ Jamaï, Aboubakr: Edito, le journal, no 267, 2006. augusztus 7.

reformernek lehet tekinteni, mivel elsősorban a gazdaság élénkítésében érdekeltek, ugyanakkor a politikai reformok által csak közvetlenül érintettek.

Az El Himma és a Majidi köré szerveződő csoportok közti vetélkedés egyik legfontosabb színtere a *Confédération Générale des Entreprises du Maroc* (CGEM) munkaadói szervezet, amely az ország legnagyobb vállalatának vezetőit tömöríti. A feszültségek első jeleit 2003 júniusában lehetett érzékelni. A szervezet elnökének megválasztásakor a *makhzen* nem állt ki nyíltan egyik jelölt mellett sem vélhetően azért, mert El Himma és Majidi nem tudott megállapodni az új vezető személyében. Ez azt a helyzetet eredményezte, hogy a független magánvállalatok szabadon választhatták meg a szervezet új elnökét.³⁷

A *makhzenen* belüli másik fontos változás a *hadsereg* (*Forces Armées Royales*, FAR) politikai szerepének változása. II. Hasszán ellen a hetvenes évek elején két katonai puccs is irányult, ezért az előző király nem bízott a FAR vezetésében. A fegyveres erőket úgy próbálta kordában tartani, hogy lényegében a hadsereget is Driss Basri belügyminiszter felügyelete alá helyezte. Formálisan ugyan a király maradt a katonaság parancsnoka, és a belügyminiszter nem illeszkedett a FAR hierarchiájába, mégis Basri ellenőrizte a fegyveres erők működését.

VI. Mohamed hatalomra kerülésével és Basri távozásával a rendszer megváltozott. Mivel az új király Basriban kevésbé bízott mint a hadseregben, a katonaság lényegében kikerült a belügyminisztérium kontrollja alól és független civil felügyelet alá került: A *Direction Générale des Études et de la Documentation* (DGED) élére a korábbi katonai vezetés helyett a civil Yassine Mansouri került. Emellett a Housni Benslimane vezette királyi csendőrség szerepe is megnövekedett, és a fegyveres erők ellenőrzését kapta feladatul.³⁸

---

³⁷ Quand Majidi était le fusible des sécuritaires, le journal, 2004. szeptember 6, Le palais à l'assaut du PATRONAT, le journal, 2006. június 19.

³⁸ L'armée le grand tabou, le journal, 2005. február 8.; Aboubakr Jamaï, Ali Amar et Taïb Chadi: Un vaste meccano contre deux généraux?, le journal, 2006. szeptember 28.; Taïeb Chadi: Qui nous protège?, le journal, 2007. május 7.

A Driss Basri helyét formálisan elfoglaló El Himma és Laangri hatalmi központ tehát három oldalról is körül van bástyázva a király bizalmasaival, Majidi, Mansouri és Benslimane személyében, amely erősíti a különböző szervezetek kölcsönös ellenőrzését.

Összefoglalva megállapítható, hogy

- az 1992 és 1996-os alkotmánymódosítások révén nőtt a közvetlenül választott képviselőházi helyek aránya és nőtt a parlament jogköre;³⁹
- az 1998-as kormányalakítással és az ellenzéki pártok bevonásával a végrehajtó hatalom parlamenti ellenőrzése erősödött;
- a 2002-es választások szabadabb légkörben zajlottak, mint a korábbiak;
- a IER 2004-es megalakulásával növekedett a bírói függetlenség;
- El Himma és Majidi vetélkedésével megindult a *makhzen* rendszer erjedése;
- Mansouri kinevezésével erősödött a katonaság feletti civil kontroll.

---

³⁹ Constitution du Maroc, 1996, Texte de la Constitution adopté après le référendum du 13 septembre 1996. <http://www.al-bab.com/maroc/gov/con96fr.htm>

Az átmenet kudarca. A demokrácia kiteljesedéséről mégsem beszélhetünk, mivel a kormány működését nem pusztán a választott parlament korlátozza, hanem több nem választott intézmény is – a király és a *makhzen* hatalma lényegében érintetlen maradt:

- a miniszterelnöknek nincs önálló hatásköre a király jóváhagyása nélkül, és a minisztereket továbbra is a király nevezi ki;
- az 1996-os alkotmánymódosítás a parlament képviselőháza mellett létrehozott egy 270 tagú felsőházat, ahova közvetett delegáltak kerülnek be, többnyire a *makhzen*hez közel álló regionális tanácsok és szakmai szervezetek küldötteiként;
- a parlament által elfogadott törvények csak akkor emelkednek jogerőre, ha azokat királyi rendelet hirdeti ki;
- az Alkotmánybíróság hat tagját a király nevezi ki, míg a parlament két házának elnökei csupán hármat-hármat;
- a legfelsőbb bíróság elnöke továbbra is a király.⁴⁰

A demokratikus reformok tehát meglehetősen szerény eredményt értek el. Az 1996-os alkotmánymódosítás ugyan látszólag erősítette a parlamentet, de közben csökkent a közvetlenül választott tagok összesített aránya: 66%-ról 55%-ra. Sőt, míg a korábbi rendszerben a választott tagok leszavazhatták a delegáltakat, addig az új szabályozás a felsőház jóváhagyásához köt szinte minden döntést. Végül pedig a királynak továbbra is minden kérdésben vétőjoga van (Ottaway-Riley [2006]).

---

⁴⁰ Constitution du Maroc, 1996, Texte de la Constitution adopté après le référendum du 13 septembre 1996. <http://www.al-bab.com/maroc/gov/con96fr.htm>

A demokratizálódás megakadásának egy másik jele, hogy a hatalomra kerülő ellenzék ugyanolyan autoriter eszközöket használt kritikusai ellen, mint a *makhzen*: amikor a *le journal* 2000 novemberében egy Youssoufira nézve kompromittáló levelezést közölt, a miniszterelnök átmenetileg betiltotta az újságot.

Egy további antidemokratikus jelenség volt egy *makhzen* tagjaiból álló árnyékkormány megjelenése. Míg a kormány a bürokráciával volt elfoglalva, addig a *makhzen* önállóan kezdett intézkedni számos meghatározó kérdésben. A II. Hasszán és az V. Mohamed Alapítvány például számos jóléti funkciót betöltött segélyek folyósítása által, André Azoulay és Zoulikha Nasri vezetése alatt. A 2001-es királyi rendelet, amely megerősítette a regionális kormányzók hatáskörét szintén az autoriter reflexek jele volt. Ezt követően a történelminek kikiáltott 2002-es választások meglehetősen apátia mellett zajlottak: a szavazásra jogosultak mindössze 52%-a adta le voksát. Mivel a belügyminisztérium informatikai rendszere csődöt mondott – a részletes eredmények máig ismeretlenek (Howe [2005]: pp.234-249).

8. Táblázat: A parlamenti képviselői helyek megoszlása

	1993	1997	2002	2007
le Rassemblement National des Indépendants (RNI)	42	46	41	41
le Mouvement Populaire (MP)	33	40	27	41
l'Union Constitutionnelle (UC)	54	50	16	27
le Parti National Démocrate (PND)	24	10	12	3
l'Union Socialiste des Forces Populaires (USFP)	56	57	50	38
Istiqlal	52	32	48	52
Parti de Justice et du Développement (PJD)		9	42	46

Forrás: IFES Election Guide <http://www.electionguide.org/>

A választásokat követően Driss Jettou korábbi belügyminiszter kapott kormányalakítási megbízást, aki formálisan egyik politikai párthoz sem kötődik. Ez lényegében az ellenzék hatalomvesztését jelentette. Az átmenet kudarcát a 2003. május 16-i casablancai bombamerényletek tették teljessé, amelyek alapot adtak a további liberalizációs lépések megakadályozására is.⁴¹

⁴¹ Human Right Watch: Morocco Human Rights at a Crossroads, Vol. 16, No 6, (October 2004) <http://hrw.org/reports/2005/morocco1105/>

2.2 ELEMZÉS: AZ ÁTMENET MEGAKADÁSÁNAK LEHETSÉGES MAGYARÁZATAI

2.2.1 Állam és politikai rendszer

Az átalakulást meghatározó független változók közül először a kiindulási állapotot elemezzük: hogy 1989-ig hogyan alakult a marokkói államiság, milyen volt a politikai rendszer a változásokat megelőzően, és mindez hogyan határozta meg az átalakulás lehetőségeit. Ezen belül is a következő hipotéziseket vizsgáljuk:

- A kulturálisan sokszínű társadalom hátráltatja a demokrácia kialakulását.
- A konszolidált demokrácia feltétele a működő állami bürokrácia.
- A kiindulási politikai vezetés köré szerveződő kapcsolatrendszer hátráltathatja a demokratizálódást, ha egy kulturálisan töredezett, és infrastruktúrájában gyenge állam politikai rendszerének átalakulásáról van szó.
- A kiindulási rendszer legitimitásának forrása hátráltathatja az átmenetet.
- Autoriter rendszer esetében elképzelhető tárgyalásos úton történő átmenet.

Sokszínű társadalom. Marokkó kulturálisan sokszínű. A népesség jelentős része berber származású, akik még az arab hódítást megelőzően éltek Marokkó területén. Ugyan a két etnikum keveredett egymással, a lakosság jelentős része továbbra is rendelkezik kifejezetten berber identitással: számarányukra 30-tól 80%-ig terjednek a becslések attól függően, hogyan definiáljuk a berber etnikumot. Elemzésünk számára azonban nem annyira a pontos számarány ismerete a fontos, hanem inkább az a tény, hogy a marokkói népesség igen heterogén. A berber lakosság is több csoportra oszlik. Elkülöníthető az Amazighe dialektust beszélő, a legnagyobb politikai befolyással rendelkező Berraber törzs; a Rif régióban élők, akik

a legkevésbé integrálódtak az arab társadalomba; valamint az Ashilhi dialektust beszélő Shluh törzs (Gellner [1972], Gurr [1993], Nelson [1985], Zartman [1987], Zartman [1993]).⁴²

Annak ellenére, hogy a Rif a francia uralom alatt meglehetősen nagy függetlenséggel rendelkezett, és az ötvenes évek végén több felkelés is kitört a marokkói király uralma ellen. Az *állami* identitás a nyolcvanas évek végére megerősödött Marokkóban. A BTI, és World Values Survey (WVS) számai szerint a BTI államiságot mérő komponense kilenc a tízből. A WVS szerint a válaszadók 98%-a büszke arra, hogy marokkói, 88%-a háborúba is menne országáért és 61% véli úgy, hogy a nemzeti dimenzió identitásának legfontosabb eleme.

Mindezzel együtt hipotézisünk, miszerint a kulturális sokszínűség inkább hátráltatja mintsem segíti a politikai átalakulást még lehetne igaz. Könnyen lehet, hogy a liberalizáció során az etnikai feszültségek és a berber autonómia törekvések ismét felerősödnek, és gyengítik a demokratikus politikai intézményrendszert. Ez azonban nem látszik igazolódni. A berber szervezetek több esetben a politikai reformok élharcosai voltak, látványos sikereket értek el, az állami egység vagy a közigazgatás intézményeit viszont nem fenyegették.⁴³ Ez pedig arra enged következtetni, hogy a marokkói identitás és állami legitimitás nem kifejezetten etnikai alapú, és más forrásai vannak.

Az interjúk során ezt a válaszadók a királyság intézményével, a király politikai súlyával és személyéhez kötődő lojalitás szimbolikus szerepével magyarázták. Érdekes módon például arra a kérdésre, hogy „miért nincsenek etnikai feszültségek Marokkóban?” több esetben - kifejezetten berber megkérdezettektől is - az volt válasz, hogy a király, VI. Mohamed édesanyja berber származású, ami szimbolizálja az arab-berber nemzeti egységet.⁴⁴ Ez persze vissza vezet ahhoz a kérdéshez, hogy a király politikai súlyának csökkenésével mennyiben marad meg az

---

⁴² Minorities at Risk Project (2005) College Park, MD: Center for International Development and Conflict Management. Retrieved from <http://www.cidcm.umd.edu/mar/> 2008. június 7.

⁴³ A kisebbségi jogok helyzetének javulását látványosan jelzi például, hogy a berber kultúra elismerést nyert, a király létrehozott egy berber nyelvi és kulturális központot, az Institut Royal de la Culture Amazighe-t (IRCAM) 2002-ben. 2003 szeptemberében pedig a berber nyelv iskolai oktatása is megkezdődhetett.

⁴⁴ Interjú Rita Aouad, IRCAM, 2007. Május, Rabat.

arab-berber harmónia. Ez azonban sokkal inkább az állami egységre vonatkozó kérdés, mintsem a procedurális demokratikus gyakorlatra.

Az állami bürokrácia hiánya. A közel-keleti és észak-afrikai országok és társadalmak államiságának kérdésével könyvtárnyi irodalom foglalkozik. Nincs konszenzus abban a kérdésben, hogy a nyugati fogalomrendszerrel leírhatóak-e egyáltalán az afrikai arab és muszlim intézmények. A szkeptikusok közé tartozik például Csicsman László és Rostoványi Zsolt, akik Samuel Huntington, Edward Said és Bassam Tibi nyomán a politikai rendszerek civilizációs meghatározottsága mellett érvelnek. Leggyakrabban a törzsi és családi kötelékek, a szektarianizmus, valamint a vallás különleges szerepét hangsúlyozzák, ami mellett az állam csak másodlagos szereplő, és legfeljebb gyenge keretet ad a társadalmi konfliktusok kifejeződésének (Csicsmann [2006], Huntington [1997], Rostoványi [1998], Said [1978], Tibi [2003]).

Ezzel szemben Samir Amin és Lisa Anderson rámutatnak arra, hogy, bár a közel-keleti és észak-afrikai fejlődésnek valóban vannak sajátos jegyei, az állam léte empirikusan igazolható és vizsgálható (Amin [1978], Anderson [1987]). Anderson példaként említi az Ottomán Birodalmat, amely weberi terminológiával racionális-legális bürokratikus államként működött és meghatározó volt a Közel-Kelet történetében, valamint Dankwart Rustow kutatásaira hivatkozik, amelyek kimutatták, hogy a Török Köztársaság azért volt képes a modern állami intézményrendszer kialakítására, mert jelentős részben támaszkodott az ottomán örökségre (Ward-Rustow [1964]).

Marokkó ugyan nem volt a Birodalom része, de ha történetét összevetjük Algériával és Tunéziával, akkor kitűnik, hogy meglehetősen erős állami gyökerekkel rendelkezik. Már 789-től független dinasztiák váltották egymást a mai Marokkó területén, amelyek uralmát csak átmenetileg szakította meg a fatimida, valamint a portugál hódítás, és az alawita dinasztia egészen 1912 megőrizte formális függetlenségét.

9. Táblázat: Uralkodó dinasztiák a Maghreb országaiban (Lapidus [2002])

Év	Marokkó	Algéria	Tunézia
700	789— Idriszida	761— Rusztamida	800— Aghlabida
800			
900			909— Fatmida
1000	1056— Almoravida	1015— Hammadida	972— Zirida
1100	1130— Almohad		
1200	1196— Marinida	1236— Abd al-Wadid	1228— Hafszida
1300			
1400	1415— portugál hódítás		
1500	1511— Sza diana	1529—	Ottomán
1600	1631— Alawita		
1700			
1800 -		1830— francia hódítás	1881—francia protekt.
	1912— francia protekt.		
	1956— függetlenség	1962— függetlenség	1956— függetlenség

Az Ottomán Birodalomtól való függetlenség biztosította a marokkói állam fokozatos fejlődését, a törzsi struktúra, a vallási hierarchia és a királyi udvar egységes rendszerré szerveződését, sőt a feudális állam alapjainak megjelenését és a territoriális állam identitásának kialakulását is (Valensi [1970]).

10. Táblázat: A Maghreb államainak társadalmi alapjai (Lapidus [2002])

	Marokkó	Algéria	Tunézia
Arab hódítás előtt	Törzsszövetségek		Kereskedő városok
Arab hódítás hatása	A vallási hierarchia és törzsi szervezet	Elszórt törzsek, szufi rendek	Iszlám központ
Ottomán hatás	Független marad	Első államalakulat, Isztanbulnak adózik	Alárendelt, de megmarad külön közigazgatási egységnek
Meghatározó társadalmi csoportok a XIX. században	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Királyi udvar ▪ Vallási hierarchia ▪ Törzsek 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Katonai elit ▪ Törzsek ▪ Szufi rendek 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Földbirtokosok ▪ Kereskedők ▪ Városi értelmiség ▪ Törzsek
Identitás a francia hódítás előtt	Territoriális, a XI. századtól folytonos	Ottomán dominancia	Territoriális, a VIII. századtól folytonos

Marokkó esetében a francia adminisztráció is a korábbi közigazgatási alapokra épült, és sokkal inkább a királyi udvaron keresztül, mintsem azzal szemben gyakorolta a hatalmat. Így erősítette, és nem gyengítette a marokkói állami intézményeket. Az asszimilációs nyomás sem volt olyan határozott, mint például Algériában, ami lehetővé tette a kialakuló városi értelmiség nemzeti identitásának békés artikulálódását.

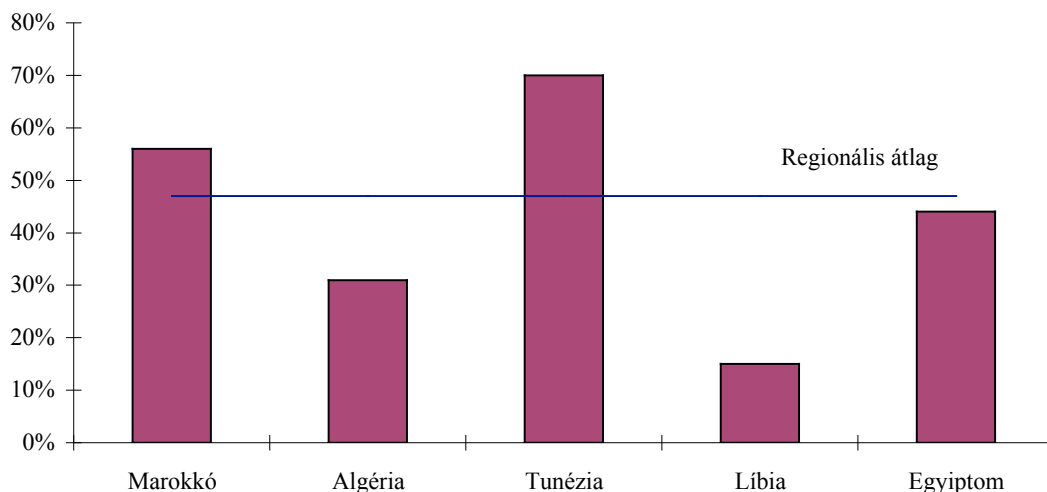
11. Táblázat: A francia gyarmatosítás társadalmi alapjai (Lapidus [2002])

	Marokkó (1912-1956)	Algéria (1830-1962)	Tunézia (1881-1956)
Hatalmi bázis	A királyi udvar függősége a külső támogatáson	Függetlenedés az Ottomán Birodalomtól	Francia tisztek és bürokraták
Adminisztráció	A korábbi közigazgatás erősítése	Teljes gyarmatosítás	A korábbi közigazgatás erősítése
Asszimilációs nyomás	Gyenge	Erős	Gyenge
Meghatározó társadalmi csoportok	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Királyi udvar ▪ Vidéki birtokosok 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Francia hadsereg ▪ Telepesek ▪ Nemzeti elit 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Városi elit francia támogatással
Függetlenségi mozgalmak	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Régi elit a király vezetésével ▪ Városi értelmiség 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Liberális muszlim szervezetek ▪ Szocialisták ▪ Vidéki iszlamisták 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Liberális muszlim szervezetek ▪ Szocialisták ▪ Vidéki iszlamisták

A viszonylag erős *állami* intézményrendszer a kilencvenes években is tetten érhető: a közigazgatás hatékonyságát mérő WGI „government effectiveness“ (WGIge) mutatója szignifikánsan a regionális átlag (47%) fölött mozog 50 és 60% között.

5. Ábra: Worldwide Governance Indicators - Government Effectiveness 1996-2006

Forrás: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.asp>

Felületesen vizsgálva a fentiek alapján azt lehetne mondani, hogy Marokkóban többé-kevésbé működik az állami bürokrácia, ami a demokrácia konszolidálódásának feltétele. A viszonylag hatékony közigazgatás azonban a mai napig a király személye köré épül, ami problémákat vet a demokratizálódás kapcsán: a király ugyanis ezáltal nemcsak a nemzeti egység szimbóluma, de a területi közigazgatás feje is.

Marokkó függetlenségének elnyerését követően ugyanis a király nem vonult ki a mindennapi politikai küzdelmekből, és nem elégedett meg a pusztán szimbolikus szereppel. Ehelyett V. Mohamed a gyarmati állam közvetlen örököse lett: ugyan formálisan fennmaradt a francia közigazgatás, amely tartományokra („*province*”) és közösségekre („*commune*”) osztotta az ország területét, de ezek vezetőinek kinevezésében a királynak éppúgy szabad keze lett, mint ahogy korábban a gyarmati helytartóknak volt.

A francia és spanyol protektorátusok a vidéki nemességre és földbirtokos rétegre támaszkodva biztosították befolyásukat az ország felett, és segítségükkel tudták ellensúlyozni a városi függetlenségi mozgalmakat. V. Mohamed és II. Hasszán ezt a megosztottságot kihasználva tudta sakkban tartani az *Istiqlalt* és az UNFP-t majd később az USFP-t, a vidéki nemesség képviselőit segítve befolyásos politikai pozíciókba (Leveau [1985]: p. 50-51).

A mai napig a király által megbízott kormányzók, pasák és kádik döntenek olyan politikai kérdésekben, mint például a gyülekezési szabadság, a választások megszervezése, vagy a sajtó szabályozása. Eleinte nem is volt más politikai intézményrendszer a király által vezetett közigazgatáson kívül, ami nemcsak a gyarmati rendszer autokratikus vonásait hordozta, hanem legitimitásának megerősítése érdekében retorikájában egészen a gyarmatosítás előtti időkig nyúlt vissza. A király így egy személyben lett szimbolikus államfő és közvetlen politikai aktor, a hatalom birtokosa, akinek pozíciója a későbbiekben a közigazgatás modernizációjával és hatékonyságának növelésével csak tovább erősödött és nem csökkent (Hammoudi [1997]). Ugyan a hetvenes években megkezdett közigazgatási reform és decentralizáció létrehozta a választott helyi tanácsokat, azonban azokat nem ruházta fel sem valódi politikai hatalommal, sem önálló bevételekkel (Nellis [1983]).⁴⁵

A király hatalmát a közigazgatásban betöltött vezető szerepén túl két másik fontos tényező támasztja alá: népszerűsége, és a parancsnoksága alatt működő katonaság. V. Mohamed különleges személyes karizmával rendelkezett, ami hozzájárult nagyon magas népszerűségéhez a lakosság körében. Nemcsak azért mert az ország függetlenségének bajnoka volt, vagy mert a vallási vezető szerepét is betöltötte, hanem azért, mert ezek a szerepek egymást erősítették követői szemében és mai napig megalapozták a király szimbolikus helyzetét, amely összefonódott a marokkói nemzeti identitás kibontakozásával (Pennell [2000]: p. 299).

A katonaság pedig a gyarmati idők óta meghatározó szerepet játszik az ország irányításában. Marokkó függetlenségének elnyerésekor csak a hadsereg volt képes a

---

⁴⁵ Royaume du Maroc: Organisation communale et organization des finances des collectivités locales et de leur groupements, Rabat, 1976.

közigazgatás működtetésére. Később a független államigazgatásban dolgozó köztisztviselők is a katonai iskolákban kaptak megfelelő felkészítést. A hetvenes-nyolcvanas években, a Nyugat-Szahara kapcsán kialakult hadi állapot adta a katonai igazgatás legitimációját (Tobji [2006]). A katonaság ugyan elméletileg elő is mozdíthatná a monarchia megdöntését, mint ahogy ez Törökország esetében történt, Marokkóban azonban a hetvenes évek óta nincsen ebbe az irányba mutató jel, a katonaság sokkal inkább a monarchia melletti kemény vonalat tűnik képviselni (Lewis [1968], Ward-Rustow [1964]).

Makhzen. Marokkóban tehát léteznek és működnek az állami intézmények, de mind valamilyen módon a király személyéhez kötődik, ami a nyolcvanas évek végére ahhoz vezetett, hogy a politikai vezetők túlnyomó többségét sokkal inkább a személyes lojalitás vagy a katonai hierarchia fűzte a királyhoz, mintsem a formális civil intézményrendszer (Anderson [1987]). Jellemző, hogy királyi udvartartás tagjai „*makhzen*” néven váltak ismertté. A szó jelentése raktár, ahol a király a beszédett javakat tárolja, és ahonnan azokat kiosztja (Maghraoui [2001a/b]). Szintén sokatmondó, hogy a király a vezető köztisztviselőket „*khudama*” névvel illeti, ami királyi szolgát jelent (Denoeux [1998]). Végül a király hatalmi szimbolikáját a „*bay'a*”, a királyi eskü teszi teljessé, amelyet az uralkodó formálisan alattvalóinak tesz. A jelképes szertartás megrendezésében azonban csupa, a hatalmi rendszer fenntartásában érdekelt királyi bizalmas és szövetséges működik közre (Maghraoui [2001a/b]).

A befolyásos *makhzen* családok névsora nem sokat változott a huszadik század eleje óta. Közülük a két legfontosabb a királyi Alawi-Filali család: az 1997-ben kinevezett kormányban három miniszter tartozott az Alawi családhoz, Abdellatif Filali 1977-ben miniszterelnök volt, majd húsz évvel később külügyminiszter a Youssoufi-kormányban, fia pedig II. Hasszán lányát vette feleségül (Benhaddou [1997]: p. 32). Egy másik példa a *makhzen* szövevényeire a Benjelloun család, amely még a tizenkilencedik század végén gazdagodott meg az angolokkal folytatott kereskedelemről: száz évvel később, Hajj Mohamed Benjelloun Marokkó delegáltja volt a Nemzetközi Olimpiai Bizottságba, fia Mfdel az egyik vezető marokkói focicsapat és a nemzeti tenisz-szövetség elnöke, unokaöccse,

Mohamed pedig egy befolyásos kereskedelmi szövetség elnöke volt (Benhaddou [1997]: pp. 75, 148).

Legitimitás. Az ország területi integritásának biztosítása a király hatalmi legitimitásának egyik legfontosabb forrása. II. Hasszánhoz hasonlóan VI. Mohamed is kinyilvánította, hogy egyik legfontosabb politikai célja „a nemzet területi integritásának védelme” (Howe [2001]). Az átalakulás egyik meghatározó kérdése, hogyan lehet kialakítani stabil központi közigazgatást, hogy ha nem a király gyakorolja a hatalmat. Ezeket a kétségeket tükrözik a WGI „political stability” (WGIps) meglehetősen alacsony számai, amelyek 30-40% körül ingadoznak.

A területi integritás és a demokratizálódás kapcsolata leginkább a nyugat-szaharai konfliktus esetében érhető tetten. A spanyol kivonulást követően, 1975-ben II. Hasszán vezette a Nyugat-Szaharába a „Zöld Menetet”. 350 000 önkéntes telepes vándorolt be a területre, hogy megakadályozzák a helyi függetlenségi mozgalom, a *Polsario Front* működését. A „Zöld Menet” jelentősen növelte II. Hasszán népszerűségét, és erősítette a király szerepét, a területi integritás megőrzőjeként. Később fegyveres konfliktus bontakozott ki, amit 1991-ben fegyverszünet követett, de a terület sorsa máig rendezetlen (Gillespie [2004]), Mohsen-Finan [2004]).

A vitát a marokkói király tárgyalásos úton szeretné rendezni oly módon, hogy a terület autonómiáját Marokkón belül biztosítani lehessen. Ennek érdekében 2006 elején egy tanácsadó testületet hozott létre a terület képviselőivel (*Conseil Royal Consultatif pour les Affaires Sahariennes*, CORCAS). A tanács 141 tagja a saharai lakosság különböző rétegeiből kerül ki, de pusztán a királynak felel, és nem illeszkedik a marokkói közigazgatási rendszerbe.

A nyugat-szaharai rendezés ugyanakkor az egész ország közigazgatási alapjait teszi próbára: Nyugat-Szaharát csak úgy lehetne beilleszteni egy egységes államszerkezetbe, ha ezzel egy időben a többi régió eddig rendezetlen jogállása is tisztázásra kerülne. 2006-ban Aboubakr Jamai, a *le journal* hetilap főszerkesztője a királyhoz írt nyílt levelében egyenesen amellet érvel, hogy Nyugat-Szahara közigazgatási helyzetének rendezéséhez az ország egész alkotmányát újra kell gondolni. Ideológiai szempontból érdekes eleme gondolatmenetének, ahogy

összekapcsolja a nyugat-szaharai terület stabilizálását, ami részben a király legitimációját adja, a demokratikusabb alkotmánnyal, ami pont a király hatalmának csökkenését jelentené. Így nemcsak közigazgatási szempontból kapcsolódik össze Nyugat-Szahara és a marokkói demokratizálódás, hanem ideológia szempontból is összefüggésbe hozható a kettő, mint a politikai rendszer legitimitását meghatározó tényezők.

Összességében tehát a király központi szerepe révén a monarchiában összemosódik az állami egység, a közigazgatás és a politikai rendszer legitimitásának forrása (Hermessi [1985]). Azaz a hatalom gyakorlásának eszköze, a közigazgatás, nem különül el a hatalomért folyó küzdelmet szabályozó politikai intézményrendszertől. Ebben az esetben a demokratizálódás nem csupán a politikai rendszer átalakítását jelenti, hanem annak részleges elválását is az állami intézményrendszertől.

A hatalmi ágak szétválasztásának tekintetében viszonylag triviálisnak tűnik a fenti elméleti probléma gyakorlati jelentősége. A bírói függetlenség szempontjából például a demokratizálódás nemcsak azt jelenti, hogy a király helyett egy demokratikus alkotmány határozza meg a bíróságok működését, hanem azt is, hogy a végrehajtó hatalom nem befolyásolja az igazságszolgáltatást, azaz az állami funkció (igazságszolgáltatás) elkülönül a politikai döntéshozataltól (kormány).⁴⁶

A demokrácia kialakulásához elengedhetetlen lenne a politikai vezetés elválasztása a közhivatalnoki rétegtől, mert csak így lenne képes az államapparátus egy esetleges új rendszert is szolgálni (Schumpeter [1981]). A közigazgatás függetlensége viszont lényegében attól függ, hogy milyen kritériumok alapján választották ki a régi rendszer közszolgáit: minél inkább politikai és személyes lojalitás alapján, annál nehezebb a politikai vezetés és az államigazgatás szétválasztása. Marokkó esetében ez különösen komoly kihívást jelent, hiszen az országnak függetlensége óta nincsen a királytól és a katonaságtól független közigazgatása (Linz-Stepan [1996]: p. 67).

---

⁴⁶ Egy másik példa a királyi V. Mohamed Alapítvány működése, amely jóléti funkciókat tölt be – Les limites de la Fondation Mohammed V, le journal, 2006. november 9.

Igazolódni látszanak azok a hipotézisek, amelyek a kiinduláskor fennálló vezetés szerkezetével és legitimitásával hozzák összefüggésbe az átmenet lehetőségeit. Azonban fontos hangsúlyozni, hogy nem csupán az állami közigazgatás hatékonysága meghatározó, hanem annak szerkezete is, azaz, hogy mennyiben képesek intézményei egy demokratikus politikai vezetést szolgálni.

Autoriter rendszer. A szimbolikus államfői szerep mellett, a király a *végrehajtó hatalmat* is ellenőrzése alatt tartotta az 1980-ban elfogadott alkotmány alapján: a miniszterelnököt és a minisztereket a király nevezte ki, elnökölt a Minisztertanács ülésein, bármikor feloszlathatta a parlamentet, szükségállapotot hirdethetett, és kormányozhatott rendeletek által.⁴⁷ A király az őt körülvevő személyes kapcsolatrendszeren keresztül a gazdasági életben is meghatározó befolyásra tett szert. Tehát a politikai rendszerben a törvényhozás, a végrehajtás, az igazságszolgáltatás, a katonai, a gazdasági, valamint a vallási hatalom mind a király kezében összpontosultak. Még ha feltételezzük is, hogy a király gazdasági és vallási szerepének csökkenése nem szükségszerűen képezi a demokratikus átmenet részét, a törvényhozás, a végrehajtás, az igazságszolgáltatás és a katonaság feletti királyi kontroll megszüntetése mindenképp az átmenet feltételei maradnak.

Juan Linz és Alfred Stepan tipológiáját szerint tehát Marokkóban a nyolcvanas évek végén egy autoriter rendszer működött néhány önkényuralmi és néhány demokratikus jellemzővel (Linz-Stepan [1996]: p. 44). A *makhzen* meghatározó dominanciája korlátozott politikai pluralizmusnak engedett teret, amely így nem artikulálta a lakosság különböző igényeit, és rugalmatlanná tette a rendszert. Ugyanakkor már a nyolcvanas években jelentkeztek az erjedés, azaz a rendszer gyengülésének jelei. A királyság mobilizációs ereje ugyan az 1975-ös Zöld Menet alkalmával meglehetősen erősnek bizonyult, ezt követően azonban csökkent. A nyolcvanas évek végére általánossá váltak a sztrájkok és a tömegdemonstrációk.

---

⁴⁷ Benabdallah, Mohammed Amine: Propos sur l'évolution constitutionnel au Maroc, Instituto de Derecho Público, Barcelona

http://www.pcb.ub.es/idp/docs/marroc/doc_benabdallah_evolution_fra.pdf

Freedom House: Countries at the Crossroads 2006, Country Report – Morocco,

<http://freedomhouse.org>

Arab Political Systems: Baseline Information and Reforms – Morocco, Carnegie Endowment for International Peace, Washington DC and Fundacion para las Relaciones Internacionales y el Dialogo Exterior, Madrid www.carnegieendowment.org/arabpoliticalsystems

Ezek végül a király és ellenzéke közti tárgyalásokhoz vezettek, Linz és Stepan hipotézisének megfelelően (Linz-Stepan [1996]: p. 56).

A kiegyezés ugyanakkor nem vezetett valódi demokráciához. A parlament és a kormány, a demokrácia intézményei nem kaptak valódi hatalmat, a lényegi változások sokkal inkább a *makhzen* szerkezetén belül zajlottak le: bizottságok jöttek létre a királyi bizalmasainak részvételével, akik valódi befolyással rendelkeztek a politikai döntések meghozatalakor. Így a korábban sokszor informálisan gyakorolt királyi és katonai hatalom intézményesült és differenciálódott. A tárgyalásos átmenet formálisan lezajlott, és létrejött több formálisan demokratikus intézmény. Ez mégsem eredményezett politikai versenyt, mert az így kialakult rendszer továbbra is korlátozva maradt a királyság intézményei által. Ha ebből a szempontból áttekintjük a kilencvenes évek és az ezredforduló során történt változásokat Marokkóban, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy sokkal inkább az autokratikus hatalom intézményesüléséről, mintsem a demokratikus intézmények megerősítéséről van szó.⁴⁸

Az államiság és a politikai rendszer kölcsönhatásának problémája Marokkó esetében tehát alapvetően új kérdéseket vet fel, amelyek a korábbi dél-európai és latin-amerikai tanulmányok során kevés figyelmet kaptak, mivel a legtöbb ország esetében az intézményesült és működő állami infrastruktúrát el lehetett különíteni a politikai vezetéstől. A kelet-európai átalakulás vizsgálata során pedig a nemzeti egység és a nemzetállam kérdései kerültek előtérbe, nem az állami közigazgatás intézményeivel kapcsolatos problémák.⁴⁹

A spanyol államszerkezet sem ad támpontot a marokkói monarchia államformáló szerepének megértésére, mivel a spanyol király a Franco-rezsim alatt nem töltött be olyan aktív politikai szerepet, mint V. Mohamed vagy II. Hasszán. Sőt, a spanyol király sokkal inkább segítette a demokratizálódást mintsem hátráltatta azt („*el piloto del cambio*”) többek között azáltal, hogy formálisan biztosította az állami egység legitimitásának folytonosságát.⁵⁰

---

⁴⁸ Interjú Driss Maghraoui, 2008. Június, Oxford.

⁴⁹ például Greenfeld, Liah: Nationalism, Harvard University Press, Cambridge, 1992.

⁵⁰ Powell, Charles T.: El piloto del cambio, Editorial Planeta, Barcelona, 1991.

2.2.2 Strukturális tényezők

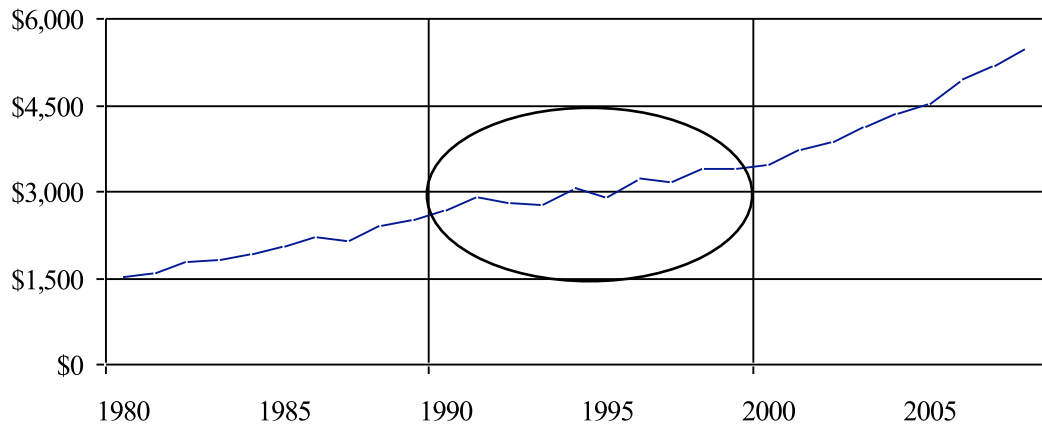
Az átalakulást meghatározó strukturális változók közül a következő hipotéziseket vizsgáljuk:

- A demokratizálódás 3000 dollár egy főre jutó GDP körül a legvalószínűbb.
- A civil társadalom gyengesége hátráltathatja demokratizálódás folyamatát.
- A jogállamiság kialakulása a demokrácia működésének feltétele.
- A társadalmi értékek változása támogathatja a politikai változásokat.

Gazdaság. Marokkó 1980-ban lépte át az 1500 dolláros küszöböt, majd 1992-ben közelítette meg a vízválasztónak tartott 3000 dolláros értéket. Ez igazolni látszik Przeworski és Limongi becsléseit, miszerint a társadalmi nyomás a demokratikus politikai változások irányába 3000 dollár egy főre jutó nemzeti jövedelem körül kezdhet kibontakozni. Ugyanakkor nemcsak az egy főre jutó GDP abszolútértéke lehet árulkodó, hanem változásának üteme is: míg 1981 és 1992 között átlagosan évi hat százalékkal emelkedett az egyfőre jutó GDP, addig 1992 és 1997 között lényegében stagnált és a szegénység aránya 1990-ről 2003-ra 13%-ról 19%-ra nőtt, ami szintén alátámaszthatta a politikai átalakulás irányába ható társadalmi nyomást.

4. Ábra: Egy főre jutó nemzeti össztermék vásárlóerő-paritáson (IMF)

1998 után ismét növekedés figyelhető meg (2008-ig átlagosan öt százalék), ami magyarázhatja a politikai változások lassulását. A kilencvenes években megindult gazdasági reformok sem eredményeztek lényegi társadalmi és politikai változást. A privatizációs program elsősorban a király és a *makhzen* gazdasági pozícióit erősítette, a kereskedelmi liberalizáció pedig elakadt az évtized végére.⁵¹ Megállapítható, hogy nem tudott kialakulni a politikai ellenzékét támogató alternatív gazdasági elit, és jellemző, hogy gazdaságpolitikai témákban egyik párt sem tudott aéapvetően újat mondani és szavazatokat szerezni a kilencvenes évek végén.

⁵¹ Page, John: Getting ready for globalization: a new privatization strategy for the MENA region?, Saghir, Jamal: Infrastructure privatization in the MENA region, in: Merih Celasun: State-Owned Enterprises in the Middle East and North Africa: Privatization, Performance and Reform, The American University in Cairo Press, Cairo, 2001.

Civil társadalom. A gazdasági növekedés a robbanásszerű városiasodással járt együtt: a városi lakosság aránya az 1975-ös 38%-ról 2004-re 58%-ra nőtt. Ez elméletileg megalapozhatta volna a civil társadalom erősödését, de ilyen változás nem kimutatható. A kilencvenes években a lakosság 81%-a soha nem vett részt civil szervezetek munkájában, 67%-a soha nem beszélt politikáról, 51%-a egyáltalán nem érdeklődött a politikai események iránt és az átmenet folyamán potenciálisan meghatározó sztrájkokban is csak a népesség 10%-a vett részt. Az érdektelenséget erősíthette az analfabéták magas aránya (48% körül) és a tömegmédiához való korlátozott hozzáférés: 100 főre mindössze három eladott napilap jut, a rádió- és tévécsatornákon csak elszórva találni politikai témájú független műsorokat, és az internet használata sem elterjedt.⁵²

Az országban dolgozó kilencmillió munkavállalónak mindössze öt százaléka tagja a hivatalosan bejegyzett 17 szakszervezet egyikének. A három legfontosabb szervezet, a *Union Marocaine du Travail* (UMT), a *Confédération Démocratique du Travail* (CDT), és a *Union Générale des Travailleurs du Maroc* (UGTM) közül kettő gyakorlatilag politikai pártok háttérintézményeként működik: a CDT az USFP az UGTM pedig az *Istiqlal* szövetségese.⁵³

Ezzel együtt néhány civil szervezetnek fontos szerep jutott a reformok kikényszerítésében, többek között az Oxfordban tanult Aboubakr Jamaï által alapított *le journal* hetilapnak, amely nyíltan támadta a királyság antidemokratikus gyakorlatát, továbbá az Ali Belhaj által vezetett Maroc 2020 kezdeményezésnek, amely a korrupció visszaszorítását tűzte ki célul, valamint a Fouad Abdelmoumni közreműködésével létrejött *Association Marocaine des Droits Humains*-nek.

---

⁵² United Nations Development Programme, Arab Human Development Report 2003: Building a Knowledge Society.

⁵³ United Nations Development Programme website at <http://www.pogar.org/countries/civil.asp?cid=12> letöltve: 2008. Szeptember 20.

Jogállam. A jogállamiság vizsgálatánál már jóval kevesebb adat áll rendelkezésünkre, és nehezebb megragadni az ezzel kapcsolatos problémákat. Mint az már kiderült a politikai rendszer ismertetésekor, a király az igazságszolgáltatás feje is: a Legfelsőbb Bíróság elnöke és ő nevezi ki a bírókat. Ez önmagában ellentmond a jogállamiság és a törvény előtti egyenlőség intézményének, de a jogrendszer gyengesége sokkal régebbi gyökerekre is visszavezethető. Marokkó függetlenségének elnyerése óta fennmaradt a gyarmati időkből örökölt torz jogrendszert. A francia jog szelektív alkalmazása egészen máig roncsolja a jogállamiság alapjait, és nem alakult ki koherens jogrendszer az országban. (Pennell [2000]: p. 87) Az ártatlanság védelme például csak 1999-től emelkedett törvényi erőre. A helyzetet tükrözik a WGI mutatói is, amelyek alig érik el az 50%-t, valamint a közvélemény-kutatási adatok, amelyek azt mutatják, hogy a lakosság mindössze 30%-a fordulna bírósághoz jogorvoslatért.⁵⁴

Egy viszonylag hétköznapi példa a jogrendszer hiányosságaira: nincsen rendelkezés arra vonatkozóan, hogy miként szankcionálják az ittas vezetést az országban. A hatályos törvények szerint az ország állampolgárainak tilos alkoholt fogyasztania. Ezt ugyan senki sem veszi komolyan, mégis elég formális alapot ad az ittas vezetés szabályozásának hiányára -- ez ugyanis a törvény betűje szerint elő sem fordulhatna.⁵⁵

Egy sokkal komolyabb, a politikai rendszer egészét érintő gyakorlat, hogy a király rendszeresen felülbírálja a törvény szerint született bírói ítéleteket. Ezek az intézkedések akkor kapnak leginkább figyelmet, amikor a király kegyelemben részesít, azaz felment elítélteket, ezzel növelve népszerűségét. Az a skizofrén helyzet is többször előállt, hogy a király felségsértésért elítélteket mentett fel.⁵⁶ Ezt lehetne úgyis értelmezni, hogy az autokratikus politikai rendszer liberális irányba mozdul el, mégsem erről van szó valójában, hiszen nem az elnyomás enyhüléséről van szó, pusztán annak kiszámíthatatlanságáról, ami aláása a politikai intézményrendszerbe

---

⁵⁴ United Nations Development Programme, Arab Human Development Report 2004: Towards Freedom in the Arab World, <http://www.undp.org/>

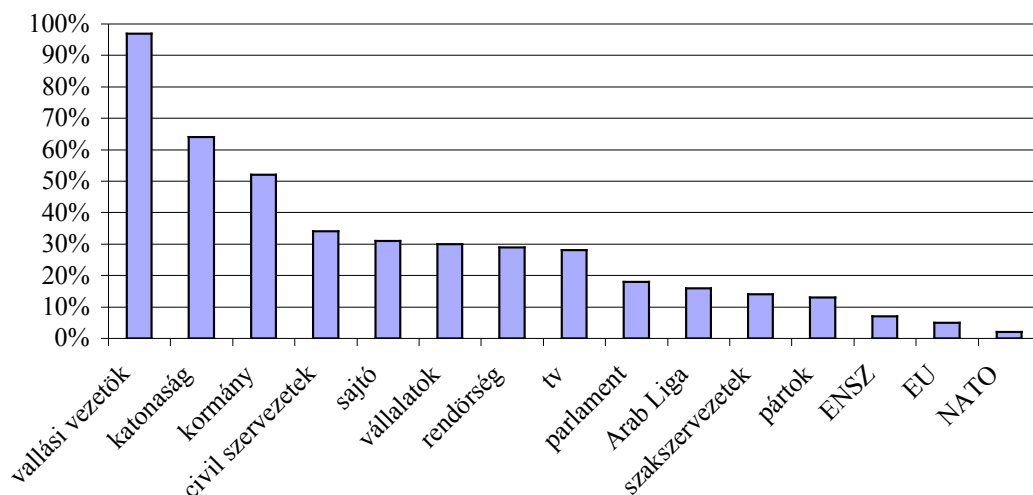
⁵⁵ Interjú Driss Maghraoui, 2008. Június, Oxford.

⁵⁶ Például a Lmrabet ügy: Laetitia Grotti: Le gouvernement pour seul responsable, TELQUEL, No 84, Du 28 juin au 04 juillet 2003.

vetett bizalmat, és megnehezíti a további jogszabályokon és törvénykezésein alapuló reformokat. A jogállamiság hiánya tehát hátráltatja a demokratizálódást, és hátráltatja az állami közigazgatás elválását a politikai rendszertől, mivel ellehetetleníti a kiszámítható szabályok alapján működő bürokrácia kialakulását.

Társadalmi értékek. A kiszámíthatatlanságot, és a politikai intézményrendszerbe vetett bizalom hiányát jelzik a közvéleménykutatási adatok is, amelyek szerint a vallási vezetőkben és a katonaságban bízik a lakosság túlnyomó többsége.

5. Ábra: Bizalom az egyes intézményekben (WVS)

Forrás: <http://www.worldvaluessurvey.org/>

Ugyanakkor, a WVS adatai alapján ez nem akadályozza a demokratikus értékek általános elfogadását: a kilencvenes években a népesség 79%-a támogatta a politikai reformokat, 64%-a választotta volna a demokráciát. 65% szerint volt fontos a tolerancia, 52% pedig elutasította a katonaság uralmát. Azzal együtt, hogy a lakosság 40%-a szerint fontosabb a gazdasági fejlődés és a biztonság, mint a politikai jogok, pusztán 20% lát ellentmondást a kettő között. Ezek a számok együttesen azt mutatják, hogy a demokrácia társadalmi támogatottsága meglehetősen erős. Azt azonban a rendelkezésre álló adatok hiánya miatt nem tudjuk vizsgálni, hogy ez a támogatottság hogyan változott az évek folyamán. Pusztán annyit mondhatunk, hogy a demokratizálódás társadalmi támogatottsága kimutatható a vizsgált időszakban.

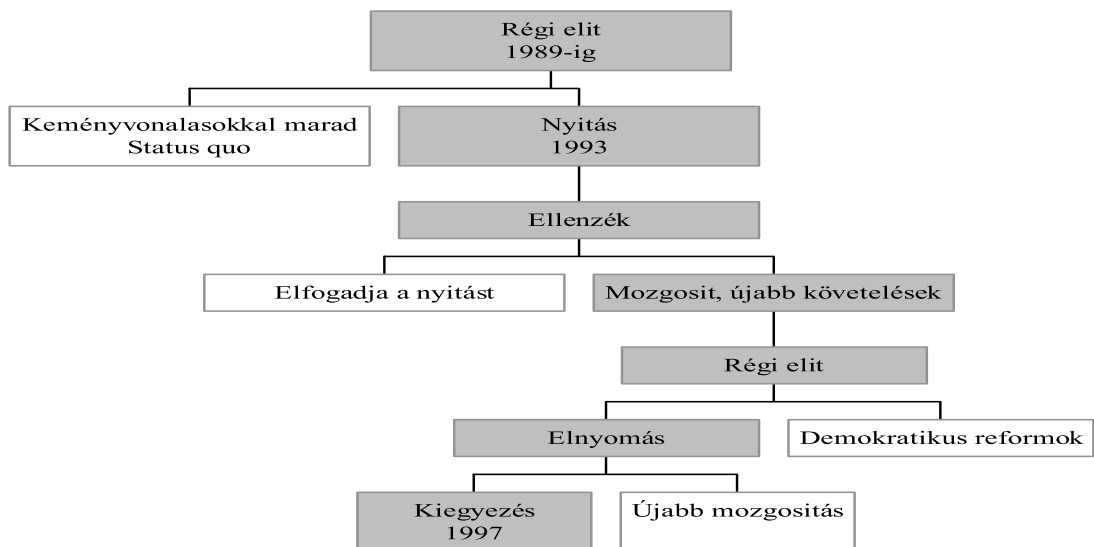
2.2.3 Aktor-centrikus értelmezés

Az átalakulást meghatározó politikai változók közül a következő hipotéziseket vizsgáljuk:

- A kezdeti reformok meghatározhatják az átmenet sikerét.
- Döntő fontosságú, hogy az új alkotmány milyen erőviszonyok mellett születik.

Először a politikai változásokat vesszük figyelembe, és a Przeworski által kidolgozott aktor-centrikus modellbe próbáljuk beilleszteni a Marokkóban tapasztaltakat, majd párhuzamokat keresünk a más országokban megfigyelt politikai változások során leírt jellemzőkkel.

6. Ábra: A marokkói változások a Przeworski által felvázolt séma alapján (Przeworski [1991]: p. 62)

A király 1993-ra érezhette, hogy pusztán a keményvonalas erőkre támaszkodva már nem tudja megőrizni hatalmát, viszont láthatott esélyt az ellenzékkel történő kiegyezésre. Ez vezethetett ahhoz, hogy 1993-ban a *nyitás* mellett döntött és meghívta az ellenzéki pártokat: delegáljanak minisztereket a kormányba. Az ellenzék azonban ahelyett, hogy elfogadta volna ajánlatát, társadalmi

mozgósítással próbált nyomatékot adni követeléseinek. A király erre *elnyomással* válaszolt. A helyzet továbbra sem stabilizálódott, ezért a király 1996-ban újabb nyitási kísérletet tett. Az ellenzéki pártok ezúttal elfogadták az ajánlatot, mert tapasztalhatták, hogy mozgósítási stratégiájuk kudarcot vallott.

A nyitás és az ellenzék válasza jelenthette a Przeworski által kivonulásnak („*extrication*”) nevezett folyamat kezdetét, ami lényegében a korábbi rendszer fokozatos leépítését tartalmazza. A folyamatnak – Przeworski szerint – három feltétele van: (1) a hatalmon lévő reformerek és a mérsékelt ellenzék képes megállapodni egymással – láthattuk, hogy Marokkó esetében ez a feltétel teljesült 1997-ben; (2) a hatalmon lévő eliten belül a reformerek képesek megfékezni a keményvonalasokat – ez is teljesült, hiszen Driss Basri tehetetlen volt az ellenzékkel kiegyező királlyal szemben; (3) a mérsékelt ellenzék képes kontrollálni a radikális ellenzéket – ennek a feltételnek sem az értelmezése, sem a teljesülése nem egyértelmű Marokkó esetében.

Az első probléma, hogy kiket is tekintünk radikálisoknak a marokkói politikai rendszerben. A klasszikus értelmezés szerint a radikálisokat az különbözteti meg a mérsékeltektől, hogy milyen mértékű változásokat követelnek, és ezért milyen kockázatokat vállalnak (O’Donnell-Schmitter [1986]). Mérsékeltnek tekinthető az *Istiqlal*, az USFP és a PJD is, míg pusztán az ‘Abd al-Salam Yasin névvel fémjelzett *Justice et Bienfaissance* mozgalom képvisel igazán radikális nézeteket. Ez a csoportosítás azért érdekes, mert felülírja az elterjedt demokratikus ellenzék kontra iszlamista szembeállítást. Ezzel azonban még nem kerültünk közelebb annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy a mérsékelték vajon mennyiben képesek féken tartani a radikálisokat.

A kérdést a másik irányból megközelítve tudjuk felfejteni. Feltesszük, hogy ha nem lettek volna képesek a mérsékeltek a radikálisokat féken tartani, akkor nem jutottak volna el az első megállapodásokig sem. Az ellenzék mérsékelt csoportjai viszont értek el engedményeket: a király azért dönthetett a nyitás mellett a kilencvenes évek elején, mert azt remélhette, hogy így az *Istiqlal* és különösen az USFP féken tudja tartani az elégedetlen tömegeket. Erre utalt számos interjúalany, akik szerint II. Hasszán a politikai rendszer stabilizálódását remélte a nyitástól, és több engedményt tett az ellenzéknek. A két párt érezte megnövekedett szerepét, és ezért nem volt hajlandó a kiegyezésre a király feltételei mellett.

1997-re változhatott helyzet. A két párt belement egy olyan egyezménybe, amely pusztán formális pozíciókat engedett át az ellenzéknek. Ez arra utalhat, hogy a két párt vesztett politikai súlyából, de nem jelenti a radikálisok és az elégedetlen tömegek politikai nyomásának elmúlását. A PJD szerepe felértékelődött, ami magyarázza a párt legalizálását: a PJD ekkor már sokkal inkább volt képes tompítani a radikális Yasin jelentette nyomást, mint az *Istiqlal* vagy az USFP. Ez egyben azt a korábbi feltételezésünket is igazolja hogy a PJD engedélyezésével a *makhzen* sokkal inkább Yasin, mintsem az *Istiqlal* vagy az USFP gyengítése lehetett a célja. Tehát az *Istiqlal* és az USFP átmenetben betöltött vezető szerepét, a PJD vette át. Más szóval eleinte az *Istiqlal* és az USFP, majd pedig a PJD tudta féken tartani a radikálisokat. A következő kérdés, továbbra is Przeworski logikáját követve, hogy a kiegyezést követően milyen stratégiát választanak az egyes szereplők.

7. Ábra: A marokkói változások a Przeworski által felvázolt séma alapján II. (Przeworski [1991]: p. 69)

		Mérsékeltek stratégiája	
		Radikálisokkal	Reformerekkel
Reformerek stratégiája	Keményvonalasokkal	Status quo	Liberalizáció
	Mérsékeltekkel	Demokratizálódás a régi elitnek nyújtott garanciák nélkül	Demokratizálódás a régi elitnek nyújtott garanciákkal

Marokkó esetében a reformerek megmaradtak szoros szövetségben a keményvonalasokkal, míg a mérsékelt ellenzék (még a PJD is), inkább kereste az együttműködést a hatalmon lévő reformerekkel, mint a radikális ellenzékkel. A játék kimenetele pedig pontosan alátámasztja a Przeworski által megjósoltat: liberalizáció valódi demokratizálódás nélkül.

A kialakult helyzetből két irány lehetősége bontakozik ki: (1) a reformerek elég erősnek érzik magukat és elegendő garanciát kapnak arra, hogy az átmenetet követően is megőrizzék részesedésüket a hatalomból, és ezért szembe mernek szállni a keményvonalasokkal; vagy (2) a mérsékelt ellenzék elfogadja a keményvonalasok ellenőrzését a politikai reformok felett.

Marokkó esetében a végrehajtó hatalmon belüli reformer elit - Driss Basri belügyminiszter menesztésén túl - nem szállt szembe a keményvonalasokkal és nem mérette meg magát választásokon, illetve a választások az uralkodó elitet nem érintették. Ezért sokkal inkább a második lehetőségről lehet beszélni: a mérsékelt ellenzék elfogadta a keményvonalasok ellenőrzését a politikai reformok felett.

A chilei párhuzam. A helyzet leginkább a chilei átmenethez hasonlítható. A nyolcvanas években a katonaság ellenőrzése alatt bontakozott ki a többpárti versengés, és indult meg a politikai átalakulás. Az 1996-os marokkóihoz hasonlóan az 1980-as chilei alkotmány, majd annak 1988-as módosítása is biztosította a régi katonai elit kulcspozícióit: garantálta a katonaság és a rendőrség vezetőinek elmozdíthatatlanságát (*inamovilidad*); védte a katonaság és a rendőrség „jöhírét”; széles jogosítványokat adott a „terror elleni küzdelemhez”; létrehozta a biztonsági tanácsot a katonaság képviselőivel; amnesztiát adott az 1973 és 1978 között történt jogsértések elkövetőinek; megtiltotta a politikai vezetésnek, hogy beavatkozzon a katonaság belső ügyeibe; biztosította arról, hogy a jegybank elnökét a katonaság nevezi ki; előírta, hogy a rézexportból származó jövedelmek 20%-át a katonaság kapja, és megtiltotta, hogy a katonaság költségvetési támogatása az 1989-es szint alá süllyedjen. Emellett – szintén a marokkóihoz hasonlóan – az alkotmány a civil életben is számos pozíciót biztosított a katonaságnak: az Alkotmánybíróság és a

Legfelsőbb Bíróság tagjait is Pinochet nevezte ki, és Chile esetében is a régi elit tagjai dominálták a parlament felső házát.⁵⁷

Mindkét átalakulás bizonyítja Linz és Stepan azon tézisének, mely szerint „amennyiben az új, demokratikusnak mondott alkotmányt még a régi elit dolgozza ki, akkor az számos korlátot fog tartalmazni, amelyeket a demokratikusan megválasztott új vezetés kénytelen lesz elfogadni.”⁵⁸ Garretón a chilei példa alapján ezeket autoriter enklávénak nevezte, amelyek biztosítják a régi rendszer túlélését.⁵⁹ Ezek megakadályozzák a valódi demokrácia kialakulását, mivel sem az új törvényhozásnak sem az új kormányának nem lesz valódi hatalma politikai döntéseket hozni és akaratát érvényesíteni.

A chilei-marokkói párhuzamnak azonban vannak korlátai. Amikor Pinochet elvesztette a hatalma meghosszabbításáról szóló népszavazást, lemondott posztjáról, ami megnyitotta az utat az 1989-es elnökválasztás és az 1990-es hatalomváltás előtt. Ez Marokkó esetében elképzelhetetlen, mivel király a nemzeti egység szimbóluma, és az ország lakosságának vallási vezetője is.

---

⁵⁷ Az eredeti 1980-as alkotmány: Constitución Política de la República de Chile: 1980; Az erről szóló elemzések és viták pedig: Angell, Alan – Pollack, Benny: The Chilean Elections of 1989 and the Politics of the Transition to Democracy, Bulletin of Latin American Research, Vol. 9, No.1. (1990), pp. 1-23; Drake, Paul W. – Jaksic, Ivan (eds.): The Struggle for Democracy in Chile, 1982-1990, University of Nebraska Press, Lincoln, 1991; Ensalaco, Mark: In with the New, Out with the Old? The Democratizing Impact of Constitutional Reforms in Chile, Journal of Latin American Studies, Vol. 26, No. 2. (May 1994), pp. 409-29; Military Prerogatives and the Stalemate of Chilean Civil-Military Relations, Armed Forces and Society, Vol. 21, No. 2. (1995), 155-70; Garretón, Manuel Antonio: El Proceso Político Chileno, FLACSO, Santiago, 1983; The Political Evolution of the Chilean Military, in: O'Donnell, Guillermo - Schmitter, Philippe - Whitehead, Laurence (eds.): Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy, The John Hopkins University Press, Baltimore, 1986; El plebiscito de 1988 y la transición a la democracia en Chile, FLASCO Cuadernos de Difusión, Santiago, 1988; La democratización política en Chile: Transición, inauguración y evolución, Estudios Públicos, No. 42. (Autumn 1991), pp. 101-35; Huneeus, Carlos: En defensa de la transición: El primer gobierno de la democracia en Chile, Universität Heidelberg, Institut für Politische Wissenschaft, February 1995; Patillo, Guillermo – Bustamante, Fernando – Navarro, Miguel: Cuál debe ser el gasto militar en el Chile de los 90?, CED-Editorial Atena, Santiago, 1991; Stepan, Alfred: The Last Days of Pinochet?, New York Review of Books, Vol. 35, No. 2. (June 1988), pp. 32-35; Valenzuela, Arturo – Siavelis, Peter: Ley electoral y estabilidad democrática: Un ejercicio de simulación para el caso de Chile, Estudios Públicos No. 43. (Winter 1991), pp. 27-87.

⁵⁸ Linz, Juan J. – Stepan, Alfred: Problems of Democratic Transition and Consolidation, Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe, The John Hopkins University Press, Baltimore, 1996, p. 81.

⁵⁹ Garretón, Manuel Antonio: La posibilidad democrática en Chile, FLASCO Cuadernos de Difusión, Santiago, 1989.

2.3 ÉRTÉKELÉS: AZ ISZLÁM LEHETSÉGES HATÁSAI

Következő kérdésünk, hogy a marokkói megfigyelések megegyeznek-e más régiók korábbi tapasztalataival, illetve hogy az iszlám hatása mennyiben magyarázhatja ezeket az eltéréseket. A válasz megfogalmazásához először érdemes összegezni, hogy a korábbi megfigyelések alapján megfogalmazott hipotézisek mennyiben igazolódtak.

12. Táblázat: A korábbi megfigyelések alapján megfogalmazott hipotézisek

Hipotézis	Marokkó esetében hogyan hatott a demokratizálódásra?	A korábbi tapasztalatokkal megegyezik?
A kulturálisan sokszínű társadalom hátráltatja a demokrácia kialakulását.	+	--
A működő állami bürokrácia elősegíti a demokratizálódást.	--	--
A kiindulási politikai vezetés köré szerveződő erős személyes kapcsolati háló akadályozza a demokratikus átmenetet.	--	+
A kiindulási rendszer stabil legitimitása nehezíti a demokrácia kialakulását.	--	+
Autoriter rendszer esetében elképzelhető tárgyalásos úton történő átmenet.	+	+
3000 dollár egy főre jutó GDP körül a legvalószínűbb a demokratizálódás.	+	+
A civil társadalom támogatja a demokratizálódás folyamatát.	+	+
A jogállamiság hiánya hátráltatja a demokrácia kialakulását.	--	+
A társadalmi értékek változása támogatja a demokráciát.	+	+
A kezdeti látszat-reformok késleltetik a demokratikus átmenetet.	--	+
Ha az új alkotmányt a régi rendszer dolgozza ki, az akadályozza a demokratizálódást.	--	+

Ezek szerint tehát a megfigyeléseket négy csoportba oszthatjuk:

1. csoport: azok a tényezők, amelyek az átalakulás irányába hatottak, a korábbi tapasztalatoknak megfelelően: a tárgyalások lehetősége, a gazdasági helyzet alakulása és a demokráciát támogató társadalmi értékek.

2. csoport: azok a tényezők, amelyek hátráltatták az átalakulást, a korábbi tapasztalatoknak megfelelően: a politikai vezetés köré szerveződő kapcsolati háló, a régi rendszer legitimitása, a jogállamiság hiánya, kezdeti látszat-reformok és az eliten belüli erőviszonyok.

3. csoport: azok a tényezők, amelyek ellentmondanak a korábbi feltételezéseknek: az állami intézményrendszer ugyan a feltétele a demokráciának, de nem mindegy, hogy annak szerkezete kompatibilis-e a demokratikus intézményrendszerrel, illetve a kulturális sokszínűség sokkal inkább elősegítette mintsem hátráltatta a reformokat Marokkó esetében; és végül a

4. csoport: a civil társadalom vizsgálata, amely látszólagos gyengesége ellenére is képes volt eredményeket elérni Marokkóban, amivel ugyan megerősítette a tranzitológia korábbi feltételezését (Schmitter [1999]), de rácsújt arra a tézisre miszerint az iszlám nem enged teret a civil társadalom kibontakozásának .

Állam. A módszertani részben leírtak alapján az iszlám hatását az állam működésére négy szinten lehet értelmezni: (1) a formális intézmények szintjén, (2) a retorika és politikai ideológia szintjén, (3) a politikai tartalom és a pártok által javasolt reformok szintjén valamint (4) a politikai identitás szintjén (Hermassi-Vanderwalle [1993], Lapidus [1996], Leveau [1985]).

A formális vallási hierarchia a király személyében érintkezik a politikai vezetéssel: a király a vallási hierarchia feje, aki Isten áldását (*baraka*) hozza a földre. Az *ulama*, vallási tanácsadók a királynak felelnek és a kormány vallási ügyekért felelős tagját is a király nevezi ki. A hierarchia azonban egyértelmű: a királynak jogában áll felülbírálni a vallási vezetőket, és meneszteni őket, amennyiben nem ért egyet nézeteikkel. Már V. Mohamed élt ezzel a lehetőséggel a negyvenes években: amikor az *ulama* tiltakozott a női oktatás ellen, viperaméregnek nevezve azt, V. Mohamed azt válaszolta, hogy édesanyja nem vipera, és a méreg egyetlen ellenszere a racionalitás (Pennell [2000]: p. 264). A rendszer az ország függetlensége óta változatlan, és hatvan évvel később VI. Mohamed hasonlóképp védte ki a vallástudósok tiltakozását a *Mudawana* reformja ellen.

A király vallási szerepe vitathatatlan: 1996-ben például II. Hasszán 112 nyilvános szerepléséből 24-szer az *Amir al-Muminin*, a hívők vezetője címet használta, amely eredete évszázadokra nyúlik vissza. Ezzel összemosta a monarchia politikai és vallási legitimitását.⁶⁰ A cím eredetileg arra utalt, hogy a marokkói szultán Mohamed proféta leszármazottja, akit Allah minden igazhitű muszlim, az *umma* vezetőjének választott. A cím azonban két irányba is változott az évszázadok során: egyrészt vallási tartalma kibővült, mivel a „*Muminin*” szó nemcsak az iszlám követőit jelenti hanem más egyistenhívő vallások követőire is vonatkozhat; másrészt pedig a kifejezés politikai tartalma korlátozódott és földrajzilag ma már elsősorban Marokkó területére, illetve a marokkói származású népességre vonatkozik (Hammoudi [1980], Lapidus [1975, 1992, 1996, 2002]).

---

⁶⁰*Le Matin*, 1997. január 1.

A retorika szintjén az *Amir al-Muminin* cím magával vonja, hogy minden politikai szereplő, aki elfogadja a király fennhatóságát, valamilyen módon alkalmazkodik a politikai rendszer iszlám eredetű legitimitásához kommunikációjában. Az *Istiqlal* például alapvetően szalafista gyökerekből táplálkozik, ami egyszerre teszi lehetővé a párt ideológiája számára, hogy elismerje a király vallási vezetését, és megkérdőjelezze politikai teljhatalmát (Cagne [1988], Halstead [1969], Hourani [1970], Munson [1993], Zeghal [2003]). Az UNFP megalakulásakor szintén fontos szerep jutott az *ulama*-nak, akik a párt szocialista programját öltöztették iszlám köntösbe kidomborítva a vallás társadalmi szolidaritásra vonatkozó előírásait. Az USFP esetében pedig jól illusztrálja a muszlim formanyelv továbbvitelét, hogy a párt *fatwa*-ban ítélte el az 1991-es Öböl-háborút (Zeghal [2003]: p. 20.).

A PJD-t vizsgálva nem meglepő, hogy a párt iszlamista retorikát követ, az viszont annál érdekesebb, hogy az egyetlen komoly politikai szereplő, aki megkérdőjelezte a király legitimitását, Yasin-sejk, 1974-es nyílt levelében szintén vallási alapokról állította, hogy a király nem méltó vezetője a közösségnek (in Darif [1995]: pp. 11-14). Az iszlám tehát minden politikai szereplő retorikáját és ideológiai háttérét áthatja, de nem határozza meg egyértelműen a szereplők viszonyát a fennálló politikai rendszerhez és a monarchiához, hiszen a spektrum minden pontján találunk iszlám hivatkozásokat: a monarchia, a mérsékelt ellenzék és a radikális ellenzék mind az iszlámra hivatkozva kampányolnak politikai céljaik elérésének érdekében

Ha az egyes szereplők által kínált alternatívákat, azaz „politikai tartalmat” vizsgáljuk, akkor megállapítható hogy minden párt az iszlám más-más elemét hangsúlyozza, és ennek megfelelően más-más politikai változásokat javasol, de ezek közül egyik sem kifejezetten anti-demokratikus. Az *Istiqlal* és az USFP esetében az iszlám összefonódik a marokkói nemzeti identitással, és a két párt a nemzeti fejlesztéseket helyezi előtérbe, valamint a kormány vegrehajtó szerepét hangsúlyozza. A PJD szintén elfogadja a király vezető szerepét, és pusztán a

parlamentnek szánna nagyobb szerepet.⁶¹ Yasin programja pedig annak ellenére, hogy radikális és anti-liberális, nem nevezhető kifejezetten anti-demokratikusnak.

A király alkotmányos sérthetlensége ugyanakkor tanulságos dilemmát vet fel: az alkotmány ugyanis egyszerre garantálja a szolás szabadságát és a király sérthetlenségét, lényegében az *Amir al-Muminin* címén, vallási alapon. A két elvet akár a liberális és vallási értékek közti ütközésnek is tekinthetnénk, ami alapján könnyedén arra a következtetésre juthatnánk, hogy az iszlám korlátozza a demokrácia kialakulását. Ez azonban más értelmezést nyerhet, ha nem a királyi és az *Amir al-Muminin* vallási címek szétválasztására koncentrálnunk - ami Marokkó esetében meglehetősen kilátástalannak tűnik -, hanem inkább a király politikai szerepét elemezzük.

Ha, például, az alkotmány nem az autoriter politikai hatalom birtokosának sérthetlenségét biztosítaná, hanem egy procedurálisan demokratikus politikai rendszert hozna létre, és ebben szimbolikus szerepet engedne az államfőnek, aki emellett vallási vezető is maradna, akkor máris összeegyeztethetőnek tűnne az iszlám és a demokrácia. II. Hasszán uralkodásának utolsó éveiben megindult reformok épp ebbe az irányba mutattak: a király politikai aktorból egyre inkább szimbolikus vezetővé válik. II. Hasszán egyre kevesebb alkalommal szól bele közvetlenül a politikai döntésekbe, és egyre inkább kormányára bízta a rutin irányítást. A demokratizálódás gátja pedig sokkal inkább a kormány működését támogató közigazgatás hiánya, mintsem a vallás volt.

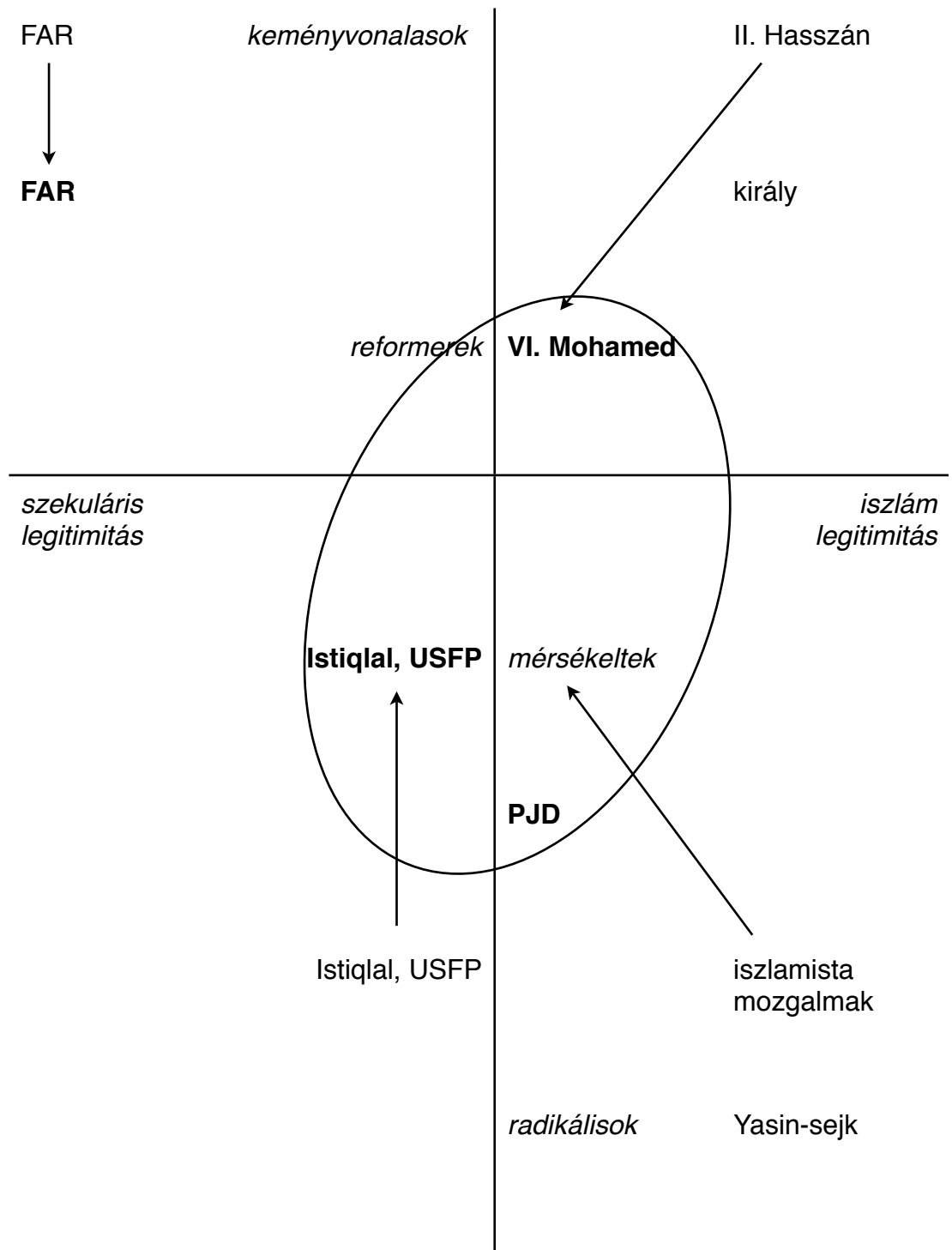
Összességében tehát az iszlám az állam és a politikai rendszer minden szintjén jelen van, és biztosítja a király domináns szerepének legitimitását, arra azonban nincsen bizonyíték, hogy gátolná a versenyt a pártok között vagy a közhivatalnoki réteg intézményes elválasztását a politikai döntéshozataltól.

---

⁶¹ Le “plan Ramid” pour reformer la Constitution, le journal, 2004. április 13.

Az iszlám legitimitás és politikai rendszer reformjára vonatkozó követelések viszonyát az alábbi ábrán lehet összefoglalni:

8. Ábra: A politikai szereplők iszlámhoz való viszonya és politikai programja

A 10. ábra két dimenziója az egyes politikai szereplők (1) iszlám legitimitációjának erőssége a vízszintes tengelyen és (2) az autokratikus illetve demokratikus politikai programja a függőleges tengelyen.

A katonaságnak nincsen iszlám eredetű legitimitációs alapja, és az autokratikus rendszer melletti keményvonalat képviselte a nyolcvanas évek végéig, ezért az ábra bal felső sarkába került. A kilencvenes évek során megindult bomlás, Driss Basri elmozdítása és Mansouri kinevezése a kemény vonal enyhülésének jelei, ezért a FAR megindult „lefele” a demokratikus politikai berendezkedés irányába, azonban még mindig az autokratikus térfélen maradva.

II. Hasszán szintén keményvonalas politikát képviselt, de ehhez nagy mértékben támaszkodott a királyi legitimitás iszlám eredetére, az *Amir al-Muminin* cím biztosította hatalomra. A kilencvenes években megindult nyitás során azonban ő is elmozdult a demokratikusabb berendezkedés irányába, amelyet fia liberális reformjai követtek közelítve a monarchiát a vízszintes tengely szekuláris térfeléhez.

Az *Istiqlal* és az UNFP/USFP tisztán demokratikus programmal kezdte működését, ezért a függőleges tengely alsó részén helyezkedett el, de a kilencvenes évek során a pártok engedtek követeléseikből, elfogadták a monarchia meghatározó szerepét, és mérsékelt reformjavaslatokkal álltak elő. Az iszlámhoz való viszonyukat vizsgálva pedig megállapítottuk, hogy hivatkozásul használnak a szalafista elemeket, de politikai identitásuk sokkal inkább a nemzeti függetlenség kivívására és szocialista gazdasági programjukra támaszkodik, ezért a vízszintes tengely bal oldalán helyezkednek el.

Végül az iszlamista szervezetek az ábra jobb-alsó negyedében helyezkednek el politikai reformköveteléseiket az iszlám tanaira alapozva. A nyolcvanas években és a kilencvenes évek első felében népszerűbb Yasin-sejk egészen az ábra sarkába került radikális követeléseivel, míg a PJD megjelenése és erősödése elmozdulást jelentett a monarchia elfogadásának és a mérsékelt politikai program irányába.

Identitás. Az állam és a politikai rendszer működése mellett az iszlám a marokkói identitás alakulására is hatással van a király személyén keresztül. A király az állami identitás egyik meghatározó alakja, és egyben vallási szimbólum is. Ez magyarázhatja, hogy az etnikai különbségek ellenére Marokkóban erős közös identitás alakulhatott ki, amit a király személyén keresztül a közös - arabok és berberék által egyaránt követett - iszlám vallás is erősít. Az iszlám szimbólumrendszere lehetővé teszi a törzsi és etnikai ellentétek feloldását. Az uralkodó Alawi-Filali dinasztia eredetileg a déli nomád törzsek és *szufi* rendek segítségével került hatalomra, és azóta megtartotta szimbólikus vezető szerepét (Abun-Nasr [1965], André [1956], Cornelli [1983], Drague [1951], Gellner [1969], Tesse [1950], Willis [1979]).

Az *Amir al-Muminin* szimbólikus, a politikai racionalitást is felülíró szerepe leginkább a következő történelmi példával ecsetelhető. A hetvenes évek elején II. Hasszán úgy védett ki egy ellene irányuló puccskísérletet, hogy imára szólította fel a rátámadó katonákat, akik ennek engedelmesen eleget tettek (Lust-Okar [2005]: p. 82). A példa azt mutatja, hogy milyen mértékben fonódik össze a politikai és a vallási dimenzió a királyi retorikában. Az összetett képet tovább színezi, hogy Marokkó minden mecsetének vezetőjét a király nevezi ki, valamint az, hogy a király dicséretével kezdenek minden pénteki imát.

A nemzeti identitás eredetének történelmi magyarázata az iskolai oktatásban is az iszlámhoz és a király személyéhez kötődik. Ugyan a gyarmati francia oktatás még az ország berber gyökereire, és a római hódítás civilizáló hatására helyezte a hangsúlyt, az ezzel szemben megfogalmazódó nemzeti narratíva a marokkói népesség muszlim arab eredetét hirdeti. Először az 1973-as oktatási reform Róma szerepét egyértelműen negatívra alakította, párhuzamba állítva az ókori birodalmat középkori kereszties és az újkori francia agresszorokkal, majd az 1988-as reform teljesen törölte a térség pre-izlám történelmét a tankönyvekből. 1989-től az első fejezet az általános iskolás történelemkönyvben: „Az arab város és törzs az iszlám megjelenése előtt”, amely az Arab-félsziget társadalmi berendezkedését írja le Mohamed proféta idejében (Rodríguez [2006]).

A marokkói történelemoktatás az ország mai társadalmi berendezkedését is az Arab-félsziget és az iszlám történelméből vezeti le, a muszlim közösség (az *umma*) és az iszlám jog forrásának (*Sharia*) történelmi folytonosságát hangsúlyozva. A politikai rendszer alkotóelemeit és legitimitását is innen eredezteti: a *shura*-t, a kalifátust, a király *sharif*-i eredetét, *Amir al-Muminin* szerepét és az általa tett *bay'a* jelentőségét. A hat éves diákok azt tanulják az iskolában, hogy Marokkó mai politikai berendezkedésének eredete a nyolcadik századi kalifátusokig nyúlik vissza és az iszlám politikai ideáljának megfelelően alakult ki (Rodríguez [2006]).

Ugyanakkor az iskolai történelemoktatás a marokkói népesség, az iszlám közösség és az emberiség történelmét is összemossa. Elemi szinten nincsen szétválasztva a Közel-Kelet és az arab népesség történelme a világ más részeinek és népcsoportjainak történetétől, a történelem kizárólag az iszlám történelmét jelenti az általános iskolákban. A 2002-es reform ugyan valamelyest elmozdulást jelentett amennyiben a közel-kelet (nem Marokkó!) iszlám előtti meghatározó birodalmi, Babilon és az ókori Egyiptom is megjelentek a tananyagban, de csak mint a civilizáció és a modern államiság előfutárai. A civilizáció és az állam fejlődésének történelmét pedig továbbra is lineárisan ábrázolják a tankönyvek: az ókori birodalmakat követő fázis a monoteizmus, a zsidóság és a kereszténység megjelenése majd az iszlám jelenti a civilizáció egyetemes kiteljesedését, amely egyben a mai marokkói állam szerkezetét is meghatározza (Rodríguez [2006]).

Civil társadalom és politikai racionalitás. A politikai és a vallási vezetés összefonódása a civil szféra és a politika folyamatainak szétválasztását is megnehezíti. Ez azonban önmagában még nem jelenti, hogy az iszlám ne engedne teret a civil kezdeményezéseknek. Sőt, az iszlamista szervezetek sokkal inkább civil alapokról indulnak, és csak aztán válnak politikai erővé.

Mindkét meghatározó iszlamista szervezet, a PJD-hez közel álló *Al Tawhid wal Islah* és Yasin mozgalma is kifejezetten civil alapokról indult (Willis [1999]). A két alakulat eltérő útja pedig jól mutatja, hogy önmagában az iszlámista gyökerek nem eredményeznek törvényszerűen anti-demokratikus vagy anti-civil politikai üzeneteket. Míg a PJD fundamentalista üzeneteit halkította le, hogy közelebb kerüljön a politikai hatalomhoz, addig Yasin egyre több demokratikus elemet kever iszlamista retorikájába, ezzel szerezve nagyobb támogatottságot mozgalmának (Zeghal [2003]: p. 7).

A vizsgált politikai átalakulás tehát sokkal inkább cáfolja mintsem megerősíti az iszlám és a civil szféra ellentmondásáról elterjedt nézetekre: az iszlám önmagában nem korlátozza a civil szférát. Ugyan több iszlamista szervezetben összemosódnak a civil és a politikai funkciók, de emellett számos apolitikus, a hatalomra nem törő, azaz tisztán civil muszlim szervezet is működik Marokkóban. Tehát az az állítás sem látszik igazolódni, hogy pusztán a vallási üzenetektől politikaivá válna egy szervezet. Sokkal inkább a szekuláris szervezetek közötti tagolódás tükröződéséről van szó: vannak teljesen apolitikus civil szervezetek, vannak mozgalmak amelyek a politikai pártok hátszágát biztosítják (mint a szakszervezetek a szekuláris szervezetek esetében) valamint vannak iszlamista politikai pártok.

A szekuláris civil szervezetek irányába kiterjesztve az elemzést az látszik, hogy a legtöbb esetben komolyabb problémák és fenntartások nélkül tudnak együtt működni az iszlamista és a szekuláris csoportok. Több interjúalany, mint például Ali Belhaj parlamenti képviselő vagy Ali Amar liberális újságíró, egyenesen megütközéssel fogadták az együttműködés nehézségeire vonatkozó kérdéseket. Magyarozatuk szerint a hivatkozott WVS kutatások túlságosan szűken értelmezik a civil társadalom fogalmát és nem mutatják ki a vallási szervezetek mozgósító hatását.

2.3 ÉRTÉKELÉS: AZ ISZLÁM LEHETSÉGES HATÁSAI

Elbeszélésük szerint a liberálisnak tartott civil szervezetek erejét is ezen mozgalmak támogatása adja.⁶² Emellett pedig számos más civil szervezet, például a gazdasági érdekképviselők, mint a CGEM vagy a szakszervezetek a vallási szervezetektől teljesen függetlenül és tisztán gazdasági racionalitást követve tudnak működni (Ben Ali [2005]).

És végül az elmondottakat támasztják alá a vallásra vonatkozó WVS számok is. A népesség 99%-a gondolja úgy, hogy a vallás jó dolog, 97%-a bíz a vallási vezetőkben, 94%-a gondolja, hogy a vallás fontos, 90%-a támogatja a fejkendő viselését, 88%-a szerint a vallás képes megoldani a társadalmi problémákat, 75%-a szeretné, ha az iszlám politikai szerepet is kapna. Tehát úgy látszik, hogy az iszlám és a demokrácia támogatottsága egy időben lehet magas, és a társadalmi értékek szintjén sem szükségszerű az ellentmondás a két eszmerendszer között.

---

⁶² Interjúk: Ali Belhaj, Ali Amar, 2007. május, Casablanca.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A nemzetközi kapcsolatokban egyre hangsúlyosabb szerepet kap a demokrácia terjeszthetőségének és univerzalizmusának kérdése. Dolgozatom Marokkó példáját vizsgálva arra a kérdésre kereste a választ, hogy van-e lehetőség az összehasonlító politológia fogalomkészletét és módszertanát használva a demokrácia kialakulását értelmezni egy muszlim ország esetében. A procedurális és szubsztantív demokráciafelfogást ötvözve a helyi adottságok jelentőségének feldolgozására és értelmezésére törekedett kutatásom.

A demokrácia pontos meghatározása érdekében az ókortól kiindulva vizsgáltam a demokráciaelméleteket, bemutattam a klasszikus iskolákat összefoglalva Arisztotelész, Jean-Jacques Rousseau, James Madison és John Stuart Mill gondolatait, majd áttekintettem a klasszikus definíciót megkérdőjelező modern szerzők, Joseph A. Schumpeter, Friedrich von Hayek és Seymour Martin Lipset műveit. Ezt követően részletesen ismertettem a hidegháború vége felé kibontakozó tranzitológiai irodalmat, Dankwart Rustow, Robert Dahl, Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter, Laurence Whitehead, Juan Linz és Alfred Stepan munkásságát.

Összefoglaltam a demokrácia kulturális és vallási meghatározottsága kapcsán kibontakozó tudományos vitát. Egyrészt az arra vonatkozó nézeteket, hogy vajon a demokratikus intézményrendszerek kialakulásának mennyiben volt feltétele a keresztény hagyomány illetve a szekularizáció, azaz a politikai közösség és a vallási közösség szétválása. Másrészt pedig az arra vonatkozó kétségeket, hogy a korábbi procedurális demokrácia-definíció vajon alkalmazható-e a „nyugati”-tól eltérő vallási-kulturális környezetben.

Az észak-afrikai régió meghatározó muszlim gondolkodóinak és intellektuális vezetőinek érveit áttekintve megállapíthatónak tűnt, hogy az intézményi és a morális alapokról kiinduló megközelítés esetükben is szétválasztható, tükrözve az amerikai és európai elemzők körében tapasztalható megosztottságot. Következésképp a muszlim demokráciáról folytatott vita módszertanilag ellentmondásos, és nem egyértelmű, hogy a szerzők (1) az összehasonlító politológia tudományos

fogalomkészletét és módszertanát használva kívánják a demokratikus intézményrendszerek kialakulásának lehetőségét vizsgálni muszlim országokban, vagy (2) a demokrácia fogalmát és hozzá kapcsolódó teljes fogalomrendszert kívánják újraértelmezni az iszlám teológia és a muszlim országok politikai rendszerének tükrében. Dolgozatom a demokrácia objektív intézményi definícióját megtartva vizsgálta, hogy milyen tényezők határozzák meg annak kialakulását Marokkóban.

Módszertan. Módszertanilag a dolgozat második fele egy esettanulmány: Marokkó esetének pontos leírása, különös hangsúlyt fektetve arra, hogy megőrizze összehasonlíthatóságát más munkákkal. Ezt alapvetően két eszközzel segíti elő: egyrészt az elméleti koncepció szintjén egy olyan modellt dolgoz ki, amely általánosan alkalmazható; másrészt operacionális szinten olyan definíciókat és indikátorokat használ, amelyek más esetekben is értelmezhetőek.

A modellben a demokrácia procedurális definícióját adó intézményrendszer a függő változó, és az eredeti állapotot, valamint az átalakulás menetét befolyásoló politikai és strukturális tényezők a független változók. Ugyanakkor vizsgálat tárgyát képezte a politikai folyamatok és a kulturális közeg kölcsönhatása is, ami biztosította, hogy a kultúrát pusztán „exogén” tényező helyett a politikai rendszer szerves részeként lehessen kezelni, és hogy a formális politikai intézményeken túl az informális döntéshozási mechanizmusokat is értelmezni lehessen.

Munkám során olyan széles adatbázis alapján kidolgozott nemzetközi mutatókat használtam, mint a Worldwide Governance Indicator, a Bertelsmann Transformation Index és a Freedom House mérőszámai, valamint marokkói politikusokkal, elemzőkkel, újságírókkal, tanárokkal és diákokkal készítettem interjúkat, ezáltal is törekedve arra, hogy minél több forrás alapján lehessen leírni az ország politikai berendezkedésében bekövetkező változásokat.

Demokrácia? A dolgozat első fontos megállapítása, hogy a politikai átalakulás megfigyelhető Marokkóban. A kilencvenes évek folyamán végrehajtott politikai reformok számos demokratikus elemet tartalmaztak, azaz a marokkói politikai rendszer demokratikus irányba mozdult. Ennek két fontos eleme volt: az egyik a formális intézményrendszer reformja, a másik pedig az informális hatalmi monopólium megbomlása. Nőtt a közvetlenül választott képviselőházi helyek aránya, nőtt a parlament jogköre, a végrehajtó hatalom parlamenti ellenőrzése erősödött, a 2002-es választások szabadabb légkörben zajlottak, mint a korábbiak, növekedett a bírói függetlenség, megindult a király személye köré fonódó *makhzen* rendszer erjedése, valamint erősödött a katonaság feletti civil kontroll.

Ezzel együtt, és ez a dolgozat második megfigyelése, Marokkóban nem alakult ki valódi demokrácia, mert a formális demokratikus intézményrendszer nem tudta irányítása alá vonni az államigazgatást. Ennek legfőbb oka, hogy az államigazgatás nem kellőképpen intézményesült: sokkal inkább a királyhoz fűződő informális kapcsolatokon nyugszik, mint kiszámítható szabályrendszeren. A miniszterelnöknek nincs önálló hatásköre a király jóváhagyása nélkül, a minisztereket a király nevezi ki, a parlament felsőházába többnyire a *makhzen*hez közel álló regionális tanácsok és szakmai szervezetek küldöttei kerülnek, a törvényeket királyi rendelet hirdeti ki, az alkotmánybíróság tagjainak felét a király nevezi ki, és a legfelsőbb bíróság elnöke szintén a király.

A demokratizálódás korlátait vizsgálva kiderült, hogy nem igazolódik az a korábbi hipotézis, miszerint a kulturális sokszínűség inkább hátráltatja, mintsem segíti a politikai átalakulást: a berber szervezetek több esetben a politikai reformok élharcosai voltak, látványos sikereket értek el, az állami egység vagy a közigazgatás intézményeit viszont nem fenyegették. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a király központi szerepe révén a monarchiában összemosisódik az állami egység, a közigazgatás és a politikai rendszer legitimitásának forrása. Azaz a hatalom gyakorlásának eszköze - a közigazgatás -, nem különül el a hatalomért folyó küzdelmet szabályozó politikai intézményrendszerrel.

A strukturális tényezők tekintetében igazolodni látszik az a hipotézis, miszerint a társadalmi nyomás a demokratizáció irányába 3000 dollár egy főre jutó nemzeti jövedelem körül kezdhet kibontakozni, és az is, hogy a gazdasági válság katalizálhatja a politikai változásokat. A jogállamiság hiánya viszont hátráltatja a demokratizálódást, és gátolja az állami közigazgatás elválását a politikai rendszertől, mivel ellehetetleníti a kiszámítható szabályok alapján működő bürokrácia kialakulását.

A civil társadalom szerepét és a társadalmi értékeket vizsgálva árnyaltabb a képet kapunk. A civil társadalom klasszikus mutatói - a szakszervezetek tagsága, a nyomtatott és elektronikus sajtó közönsége, valamint az oktatási mutatók - mind a civil társadalom gyengeségéről árulkodnak, ugyanakkor egyes szervezetek mégis jelentős erőket tudtak mozgosítani a politikai reformok érdekében. Egyrészt a liberális sajtó és emberjogi szervezetek, amelyek az elitet célozták meg francia nyelvű kaidványaikkal, másrészt pedig az iszlamista szervezetek, amelyek a munkanélküli tömegekre és a feltörekvő kisvállalkozásokra koncentráltak. Úgy tűnik tehát, hogy a civil társadalom erejének kimutatására nem feltétlenül alkalmasak a korábban, más régiókban használt mutatók.

A társadalmi értékek esetében kimutatható, hogy a politikai intézményrendszerbe vetett bizalom hiánya ahhoz vezet, hogy az ország lakossága inkább bízik a vallási vezetőkben és a katonaságban. Ugyanakkor az is látszik, hogy ez nem akadályozza a demokratikus értékek általános elfogadását: a kilencvenes években a népesség túlnyomó többsége támogatta a politikai reformokat, a demokráciát, a toleranciát, és elutasította a katonaság uralmát. Úgy látszik tehát, hogy a katonaság, az iszlám és a demokrácia támogatottsága egy időben lehet magas, és a társadalmi értékek szintjén nem szükségszerű az ellentmondás a különböző politikai tényezők között.

A politikai racionalitás tekintetében megállapítható, hogy Marokkóban is megkülönböztethetőek a rezsimen belüli keményvonalasok és reformerek, valamint a mérsékelt és a radikális ellenzék. A keményvonalasok közé tartoznak a biztonsági szolgálatok és a katonaság magas rangú tisztjei, akik a politikai reformoknak leginkább ellenállnak. Legerősebb közülük Fouad Ali El Himma, a király közeli barátja, a jelenlegi belügyminiszter, aki nemcsak a rendőrséget és a polgári titkosszolgálatokat felügyeli, hanem a király és a pártok közti kapcsolatokat is kézben tartja. A *makhzenen* belüli másik meghatározó személy Mohamed Mounir Majidi, a király különleges titkára, aki javait kezeli, és egyúttal az állami gazdaságpolitika kialakításában is meghatározó szerepet játszik. A köré szerveződő csoportot reformernek lehet tekinteni, mivel elsősorban a gazdaság élénkítésében érdekelt, ugyanakkor a politikai reformok által csak közvetlenül érintett. Az ellenzékét vizsgálva mérsékeltnek tekinthető az *Istiqlal*, az USFP és a PJD is, míg igazán radikális nézeteket csupán az ‘Abd al-Salam Yasin nevével fémjelzett *Justice et Bienfaissance* mozgalom képvisel. Ez az eredmény azért érdekes, mert felülírja az elterjedt „demokratikus ellenzék kontra iszlamista” szembeállítást.

A politikai folyamatok dinamikáját vizsgálva kiderült, hogy Marokkó esetében a reformerek megmaradtak szoros szövetségben a keményvonalasokkal, míg a mérsékelt ellenzék (még a PJD is) inkább a hatalmon lévő reformerekkel kereste az együttműködést, mint a radikális ellenzékkel. A játék kimenetele pedig megegyezik a korábbi megfigyelésekkel: liberalizáció valódi demokratizálódás nélkül. A végrehajtó hatalmon belüli reformer elit - Driss Basri belügyminiszter menesztésén túl - nem szállt szembe a keményvonalasokkal, és nem mérette meg magát választásokon, illetve a választások az uralkodó elitet nem érintették. A reformer elit és a mérsékelt ellenzék lényegében elfogadta a keményvonalasok ellenőrzését a politikai reformok felett.

Iszlám? Marokkó esete arra is példa, hogy az iszlám mozgósító ereje egyszerre tudja biztosítani az autokratikus politikai rendszer legitimitását, és elősegíteni a demokratikus törekvéseket, amikor ellenzéki iszlamista mozgalmak hivatkoznak rá.

A formális vallási hierarchia a király személyében érintkezik a politikai vezetéssel, és ezáltal a király vallási szerepe vitathatatlan. Az alkotmány egyszerre garantálja a szólás szabadságát és a király sérthetetlenségét, lényegében az *Amir al-Muminin* címén, vallási alapon. A két elv ütközése tulajdonképpen a liberális és vallási értékek közti ellentmondást tükrözi, és úgy tűnik, hogy inkább érvényesülnek az iszlám előírásai, mint a demokratikus alapelvek. Az iszlám korlátozza a demokrácia kialakulását, amennyiben biztosítja a király politikai szerepét.

Az állam és a politikai rendszer legitimitásának forrása mellett azonban a marokkói identitás eredetének történelmi magyarázata is az iszlámhoz kötődik. Ennek következtében valamilyen módon minden politikai szereplő felhasználja az iszlám szimbólumrendszerét politikai kommunikációjában. Az egyetlen komoly politikai szereplő, aki megkérdőjelezte a király legitimitását, Yasin-sejk, szintén vallási alapokról támadta a monarchia intézményrendszerét.

Összességében tehát az iszlám az állam és a politikai rendszer minden szintjén jelen van, és a király domináns szerepének legitimitását éppúgy biztosítja, mint a rendszer reformját követelőként. Arra azonban nincsen bizonyíték, hogy az iszlám önmagában gátolná a versenyt a pártok között, vagy a közhivatalnoki réteg intézményes elválasztását a politikai döntéshozataltól. Sőt, sokkal inkább arról van szó, hogy a politikai küzdelem minden szereplője hivatkozik az iszlámra és felhasználja hagyományait, még akkor is, amikor egymásnak nyilvánvalóan ellentmondó politikai üzeneteket akarnak alátámasztani muszlim értékekre hivatkozva. Az iszlám retorika tehát nem feleltethető meg egyértelműen egy politikai programnak vagy intézményi megoldásnak.

A vizsgált politikai átalakulás az iszlám és a civil szféra ellentmondásáról elterjedt nézeteket is megkérdőjelezi: Marokkó esetében az iszlám önmagában nem korlátozza a civil szférát. Ugyan több iszlamista szervezetben összemosódnak a civil és a politikai funkciók, de emellett számos apolitikus, a hatalomra nem törő, azaz tisztán civil muszlim szervezet is működik Marokkóban.

A demokratikus folyamatok gyengesége tehát legfeljebb részben tudható be az iszlám szerepének; a demokratikus reformokat követelő szervezetek mozgósító ereje legalább annyira magyarázható az iszlám hívószavaival, mint a demokrácia hiánya. Így tehát nem látszik igazolódni az a tézis, hogy a régióban, vagy legalábbis Marokkóban, kulturális-civiliációs okok miatt nem realizálódott sikeres demokratikus átmenet. Az európai és amerikai politológia alapjait képező racionális és intézményi elméletek alapján viszont számos olyan politikai és strukturális tényező kimutatható, amelyek magyarázhatják a demokratikus átmenet kudarcát.

Összehasonlíthatóság. Marokkó esetének tanulságait összevetve a korábbi megfigyelésekkel úgy látszik, hogy a demokratizálódás jellemzői sok szempontból megegyeznek más régiók tapasztalataival. Ugyanakkor több feltétel leírása pontosításra szorul.

A racionális és intézményi elméletek Marokkó esetében is alkalmasak a politikai szereplők, a demokratikus mozgalmak, az iszlamista szervezetek, a pártok, a gazdasági elit, valamint a hadsereg viselkedésének leírására, megtartva a módszertani pontosságot. Sőt, az összehasonlító politológia, illetve a tranzitológia eszköztára arra is alkalmas, hogy rámutasson esetleges strukturális problémákra, amelyek hátráltatják a demokratizálódást. Amikor azonban a politikai szereplők viselkedésének magyarázatára és a strukturális akadályok értelmezésére kerül a sor, akkor már más tudományterületek segítségére is szükség van: a közgazdaságtanra, a szociológiára, az antropológiára és különösen a történettudomány tapasztalataira, hogy hogyan lehet ezeket a szempontokat mind egyszerre figyelembe venni a vizsgálat során.

A különböző tudományterületek összehangolása azonban a korábbi elméletek és módszertan felülvizsgálatát követelte annak érdekében, hogy Marokkó esetének leírása összehasonlítható legyen más régiók politikai folyamatainak korábbi leírásaival. Az állam működésének és a civil társadalom szervezőelveinek leírásakor például a politológiai fogalmak pusztán a formális intézmények leírására alkalmasak, de arról már keveset mondanak, hogy mi történik, amikor informálisan, ad hoc személyes kapcsolatokon keresztül és nem kiszámítható szabályok alapján történik a döntéshozatal.

Ugyanakkor a civilizációs megközelítés sem minden esetben vitt közelebb a megoldáshoz. Leginkább azért nem, mert nincs egy adott kultúra vagy kiindulási pont, amely az egész marokkói politikai rendszert megmagyarázná. Történeti szempontból az iskolai tankönyvek példája mutatta, hogy az politikai döntés kérdése, hogy az uralkodó elit milyen korábbi korokra hivatkozva próbálja megteremteni legitimitását. Politikai tartalom szempontjából pedig az iszlám példája szemléltette, hogy a vallás különböző, egymásnak ellentmondó politikai programok számára lehet hivatkozási alap, ezért a civilizációs háttérből nem vezethető le egyértelműen a politikai intézményrendszer.

Mindazonáltal a kulturális tényezők sok esetben meghatározónak bizonyulnak egy ország politikai életére, és az események elemzésékor is kimutathatóak, mint például Marokkó esetében, amikor a puccskísérlet megghiúsítása az *Amir al-Muminin* cím jelentőségét érzékeltette. Ezzel együtt megőrizhető az eltérő régiókból és kulturális közegből származó esettanulmányok összehasonlíthatósága, amennyiben a nyugati politológia kiterjesztésével olyan vizsgálati keretet lehet kialakítani, amely képes azonosítani és értelmezni a kulturális hagyományok hatását. Dolgozatom erre tett kísérletet.

FÜGGELÉKEK

1. Politikai események kronológiája⁶³

- 1955 november 6.** La Celle-Saint-Cloud-i francia–marokkói nyilatkozat, amely kimondja, hogy Marokkó államformája függetlenségének elnyerését követően alkotmányos monarchia
- 1955 november 18.** V. Mohamed visszatérése Marokkóba
- 1956 november 18.** V. Mohamed trónbeszédében bejelenti, hogy legfontosabb célja a felelős és reprezentatív kormány létrehozása
- 1958** Királyi remdelet, amely létrehozza a nemzeti tanácsadó testületet (a későbbi parlament elődjét), azonban azt nem ruházza fel önálló hatalommal
- 1960 május** V. Mohamed feloszlatja kormányát és saját kezébe veszi a végrehajtói hatalmat
- 1961** V. Mohamed feloszlatja a nemzeti tanácsadó testületet is, majd halálát követően fia, II. Hasszán követi a trónon
1961-3	II. Hasszán király és miniszterelnök, egyre inkább a katonaságra támaszkodva gyakorolja hatalmát, <i>années de plombe</i>
- 1962 november 18.** I. Alkotmány: Marokkó „alkotmányos demokrácia és szociális királyság; az egypártrendszer tilalma (3. cikkely); a király a hívők isten által kiválasztott vezetője (*Amir al-Muminin*), a nemzet legfelsőbb képviselője és egységének szimbóluma, az állam folytonosságának biztosítója, az állampolgárok szabadságának és politikai jogainak védelmezője, akinek hatalmát nem lehet megkérdőjelezni (19. cikkely); a király sérthetetlen (23. cikkely)
- 1963** Választások, a királyi és miniszterelnöki pozíció szétválasztása
- 1965** Casablancai lázongások, rendkívüli állapot kihirdetése, Ben Barka elrablása

⁶³ Pennell, C. R.: Morocco since 1830, a history, New York University Press, New York, 2000

FÜGGELÉKEK

- 1969** Választások a királpártiak győzelmével
- 1970 július 24.** Népszavazás a II. Alkotmányról: a király hatalma tovább növekszik; az *Istiqlal* és az UNFP bojkottálja a szavazást
- 1971 július** Skhirati puccskísérlet, a katonaság szerepe ettől kezdve csökken

1972 március 1. Népszavazás elfogadja a III. („liberális”) Alkotmányt: a parlament kétharmada közvetlenül választott, az alkotmányt a parlamentnek is jóvól kell hagynia, a miniszterelnök önálló jogköröket kap

- 1972 augusztus 16.** Második puccskísérlet
- 1972/3** Yasin sejk megjelenése
- 1975 November 6.** Zöld Menet: bevonulás Nyugat-Szaharába, közben fokozódó gazdasági nehézségek
- 1977** Parlamenti választások az ellenzék részvételével
- 1978** Hároméves gazdasági stabilizációs terv
- 1979** A marokkói ‘ulama fatwájában elítéli Khomeinit és az iráni forradalmat
- 1980** Az USFP szocialista gazdasági programjának kihirdetése, majd népszavazás apróbb alkotmánymódosításokról
- 1981** II. Hasszán elfogadja a népszavazás lehetőségét Nyugat-Szaharában, az USFP vezetőjét letartóztatják, mert kritizálja a döntést, ismét felerősödő gazdasági problémák, tüntetések, sztrájkok
- 1983/4** Választások és újabb stabilizációs program, Yasin sejk mozgalmának kibontakozása, majd Yasin sejk letartóztatása
- 1984** További tüntetések, együttműködési kísérlet Líbiával, népszavazás az Arab-Afrikai Unióról

1989	Választások elhalasztása, a király és az <i>Istiqlal</i> közti tárgyalások kezdete
1989 december 1.	Népszavazás a parlamenti képviselők mandátumának meghosszabításáról
1990	Erősödő tüntetések, tömegdemonstrációk, utcai harcok
1992 március 3.	A király bejelenti, hogy az alkotmány módosítását tervezi
1992 szeptember 4.	Népszavazás elfogadja az 1972-es alkotmány módosításának lehetőségét
1992 október 16.	Helyhatósági választások
1993 június	Parlamenti választások
1993 október 8.	A király meghívja az ellenzéket (az <i>Istiqlal</i> t és az USFP-t) a kormányba, amelyet a pártok elutasítanak, újabb tüntetéseket szerveznek, amelyeket a király betilt
1994 május	Újabb választások, a király ismét ajánl miniszteri helyeket az ellenzéki pártoknak, amelyeket azok ismét visszautasítanak
1996	IV. Alkotmány elfogadása: a parlament alsóházának összes képviselője közvetlenül választással nyeri el mandátumát, létrejön a felsőház
1997 június	Helyhatósági választások
1997 november	Parlamenti választások, amelyeken a PJD is részt vehet
1998	Youssoufi „ <i>alternance</i> ” kormányának megalakulása az <i>Istiqlal</i> és az USFP részvételével
1999	II. Hasszán halála, VI. Mohamed követi a trónon, kezdeti liberális lépések, Driss Basri elmozdítása
2000 november	a <i>Le Journal</i> bezárása a liberalizáció elakadását jelzi
2002 szeptember 27.	„Szabad” választások, Driss Jettou kormányának megalakulása
2003 május 16.	Casablancai robbantás

2. Politikai pártok Marokkóban

Párt neve		Vezetők	Jellemzés
L'Union Constitutionelle (UC) Hizb al-Ittihad al-Dusturi	1983-	Mu'ti Bu'bid	Királypárti képviselők laza szövetsége
Rassemblement National des Indépendants (RNI) Al-Tajammu' al-Watani lil-Ahrar	1978-	Ahmad 'Usman	Királypárti képviselők laza szövetsége
Parti National Démocrate (PND) Hizb al-Watani al-Dimuqrati	1981-	Arsalane al-Jadidi, 'Abd al-Hamid Qasimi	Az RNI-ből kivált vidéki nemesek elsősorban az agrárszektor érdekeit képviselik
Mouvement Populaire (MP) Al-Harakah al-Sha'biyah	1957-	Al-Mahjubi Ahardane	Elsősorban az ország északi régióinak berber törzseit képviseli
Istiqlal	1944-	Allal al-Fasi, Ahmed Bellafrej, Muhammad Boucetta, Muhammad al-Yazidi, 'Abd al-Haq Tazi	Városi értelmiségi és kereskedő csoportok által alapított legkorábbi marokkói párt
Union Nationale des Forces Populaires (UNFP) Al-Ittihad al-Wattani lil-Quwwat al-Sha'biyah	1959-	Mahdi Ben Barakah, 'Abdallah Ibrahim	Városi munkásrétegre támaszkodó párt, szakszervezetek és diákmozgalmak támogatásával
Union Socialiste des Forces Populaires (USFP) Al-Ittihad al-Ishtiraki lil-Quwwat al-Sha'biya	1972-	'Abd al-Rahim Bu'bid, 'Abd al-Rahman Yousoufi	Az UNFP-ből személyi ellentétek miatt kivált párt hasonló üzenetekkel
Le Group Islamique, 1997-től Partie de Justice et Développement (PJD) Al-Jama'ah al-Islamiyah	1977-	'Abd al-Ilah Benkirane	Iszlamista diákszervezetből alakult párt, a nyolcvanas évek óta próbál részt venni választásokon
Justice et Bienfaissane Harakat al-'Adl wa al-Ihsan	1974-	'Abd al-Salam Yasin	Iszlamista mozgalom, a politikai rendszer teljes átalakítását követeli

HIVATKOZÁSOK JEGYZÉKE

- Abun-Nasr, J. M. [1965]: *The Tijaniyya*, London
- Agnouche, Abdelatif [1987]: *Histoire politique du Maroc, Afrique Orient*, Casablanca
- Aguero, Felipe [1997]: *Toward Civilian Supremacy in South America; Civil-Military Relations in Southeast Asia*, in: Diamond, Larry - Plattner, Marc F. – Chu, Yun-han – Tien, Hung-mao (eds): *Consolidating the Third Wave Democracies: Themes and Perspectives*, The John Hopkins University Press, Baltimore, pp. 177-207
- al-Turabi, Hasan [1985]: 'Al-Shura and Democracy, al-Mustaqbal al-'Arabi, Centre for Arab University Studies, Vol. 8, No. 75.
- Almond, Gabriel A. - Verba, Sidney [1963]: *The Civic Culture*, Princeton University Press, Princeton
- Amin, Samir [1978]: *The Arab Nation: Nationalism and Class Struggle*, Zed Press, London
- Anderson, Lisa [1987]: *The State in the Middle East and North Africa*, *Comparative Politics*, Vol. 20, No. 1. pp. 1-18
- André, P. J. [1956]: *Contribution à l'étude des confréries religieuses musulmanes*, Algiers
- Angell, Alan – Pollack, Benny [1990]: *The Chilean Elections of 1989 and the Politics of the Transition to Democracy*, *Bulletin of Latin American Research*, Vol. 9, No.1. pp. 1-23
- Aron, Raymond [1984]: *Paix et guerre entre les nations*, Calmann-Lévy, Paris
- Arat, Zehar F. [1988]: *Democracy and Economic Development: Modernization Theory Revisited*, *Comparative Politics*, Vol. 21, No. 1. pp. 21-36
- Arias-King, Fredo [2007]: *Orange People: Liberation Networks in Central and Eastern Europe*, *STAIR 2*, No. 2. pp. 40-63
- Arisztotelész [1984]: *Politika*, Gondolat Kiadó, Budapest
- Badie, Bertrand [2004]: *L'Impuissance de la puissance. Essai sur les incertitudes et les espoirs des nouvelles relations internationales*, Fayard, Paris
- Baker, Peter J. – Koesel, Karrie J. [2001]: *Measuring "Polyarchy Plus": Tracking the Quality of Democratization in Eastern Europe, 1992-2000*, Prepared for Presentation at the Annual Meeting of the American Political Science Association, San Francisco, CA
- Balogh András (ed) [2002]: *Nemzet és nacionalizmus*, Korona Kiadó, Budapest

- Baracani, Elena [2005]: From the EMP to the ENP: A new European pressure for democratization? The case of Morocco, The Centre for the Study of European Politics and Society, Ben Gurion University, Negev
- Barakat, Halim (ed) [1985]: Contemporary North Africa, Croom Helm, London
- Bellin, Eva [2000]: Contingent Democrats: Industrialists, Labour and Democratisation in Late-Developing Countries, World Politics, Vol. 52, No. 2. Pp. 175-205
- Ben Ali, Dris [2005]: Civil Society and Economic Reform in Morocco, Zentrum für Entwicklungsvorschung, Universität Bonn, Bonn
- Benabdallah, Mohammed Amine: Propos sur l'évolution constitutionnel au Maroc, Instituto de Derecho Público, Barcelona
- Benhaddou, Ali [1997]: Maroc: les elites du royaume, L'Harmattan, Paris
- Berryman, Phillip [1984]: The religious roots of rebellion, Orbis. Maryknoll, New York
- Binder, Leonard [1988]: Islamic Liberalism: A Critique of Development Ideologies, Chicago University Press, Chicago
- Bill, James – Leiden, Carl [1984]: The Politics of the Middle East, Brown, Boston
- Bollen, Kenneth A. [1983]: World System Position, Dependency, and Democracy: The Cross-national Evidence, American Sociological Review, Vol. 48, No. 4. pp. 468-79
- Boroumand, Ladan - Boroumand, Roya [2002]: Terror, Islam and Democracy, Journal of Democracy, Vol. 13, No. 2. pp 5-20
- Bova, Russell [1991]: Political Dynamics of the Post-Communist Transition: A Comparative Perspective, World Politics, Vol. 44, No. 1. pp. 113-138
- Braudel, Fernand [1990]: Écrits sur l'histoire, Arthaud, Paris
- Brumberg, Daniel [2002]: The Trap of Liberalized Autocracy, Journal of Democracy, Vol. 13, No. 4. pp. 46-68
- Brunk, Gregory G. - Calderia, Gregory A. - Lewis-Beck, Michael S. [1987]: Capitalism, Socialism, and Democracy: An Empirical Inquiry, European Journal of Political Research, Vol. 15, No. 4. pp. 459-70
- Bryce, James [1931]: Modern Democracies, Macmillan, New York
- Brynen, Rex – Korany, Bahgat – Noble, Paul [1995]: Political Liberalisation and Democratisation in the Arab World, Boulder, London
- Brzezinski, Zbigniew [1997]: The Grand Chessboard: American Primacy And Its Geostrategic Imperatives, Basic Books, New York
- Burkhart, Ross E. - Lewis-Beck, Michael S.: Comparative Democracy [1994]: The Economic Development Thesis, American Political Science Review, Vol. 88, No. 4. pp. 903-10

- Cagne, Jaques [1988]: Nation et nationalisme au Maroc: aux racines de la nation marocaine, Dar Nashr al-Ma'rifa, Rabat
- Carey, John M. [1997]: Institutional Design and Party Systems, in: Diamond, Larry - Plattner, Marc F. – Chu, Yun-han – Tien, Hung-mao (eds): Consolidating the Third Wave Democracies: Themes and Perspectives, The John Hopkins University Press, Baltimore, pp. 67-93
- Carothers, Thomas [1999]: Aiding Democracy Abroad, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, DC
- Carothers, Thomas - Barndt, William [1999]: Civil Society, Foreign Policy, No. 117. pp. 18-29
- Carothers, Thoma [1991]s: In the name of democracy, University of California Press, Berkeley
- Carothers, Thomas [2002]: The End of the Transition Paradigm, Journal of Democracy, Vol. 13, No. 1. pp. 5-21
- Carr, Edward Hallett [2001]: The Twenty Years' Crisis, 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations, Palgrave Macmillan, London
- Casanova, José [1994]: Public Religions in the Modern World, University of Chicago Press, Chicago
- Casanova, Pablo Gonzalez [1947]: Un Estudio Sociologia Religiosa, Revista Mexicana de Sociologia, Vol. 9, No. 3. pp. 353-365
- Casanova, Pablo Gonzalez [1951]: El Drecho y la Sociedad, Revista Mexicana de Sociologia, Vol. 13, No. 2. pp. 179-190
- Casanova, Pablo Gonzalez [1981]: La crisis del Estado y la lucha por la democracia en America Latina, Revista Mexicana de Sociologia, Vol. 43, No. 2. pp. 533-544
- Casanova, Pablo Gonzalez [1986]: Cuando hablamos de democracia, ¿de que hablamos?, Revista Mexicana de Sociologia, Vol. 48, No. 3. pp. 3-6
- Casanova, Pablo Gonzalez [1996]: La teoria actual de la participacion politica y la enjancion, Revista Mexicana de Sociologia, Vol. 28, No. 3. pp. 521-549
- Casper, Gretchen, - Taylor, Michelle M. [1996]: Negotiating Democracy: Transitions from Authoritarian Rule. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, PA
- Charlmers, Douglas A., - Robinson, Craig H. [1982]: Why Power Contenders Choose Liberalization, International Studies Quarterly, Vol. 26, pp. 3-36
- Chen, Baizhu – Feng, Yi [1999]: Economic Development and the Transition to Democracy: A formal model, Social Choice and Welfare, Vol. 16, No. 1. pp. 1-16
- Chull-Sin, Doh [1994]: On the Third Wave of Democratisation: A Synthesis and Evaluation of Recent Research, World Politics, Vol. 47, No. 3. pp. 135-70
- Cohen, Jean – Arato, Andrew [1992]: Civil Society, MIT Press, Cambridge
- Collier, David – Levitsky, Steven [1997]: Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation, Comparative Research, World Politics, Vol. 49, No. 3. pp. 430-451

- Cooper, John - Nettler, Ronald - Mahmoud, Mohamed [2000]: *Islam and Modernity*, I. B. Tauris, London
- Coppedge, Michael: *Democracy and Dimensions* [2002]: *Comments on Munck and Verkuilen, Comparative Political Studies*, Vol. 35 p. 35
- Cornelli, V. J. [1983]: *The Logic of Analogy and the Role of the Sufi Shaykh in Post-Marinid Morocco*, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, pp. 67-93
- Crescezni, Mark J. C. [1999]: *Violence and Uncertainty in Transitions*, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 43, No. 2. pp. 192-212
- Csicsmann László [2006]: *Iszlám és demokrácia a Közel-Keleten és Észak-Afrikában, A nyugati típusú demokrácia adaptálásának lehetőségei és korlátai a tágabb értelemben vett Közel-Keleten*, Ph.D. értekezés, Budapest
- Dahl, Robert A. [1989]: *Democracy and Its Critics*, Yale University Press, New Haven
- Dahl, Robert A. [1971]: *Polyarchy, Participation and Opposition*, Yale University Press, New Haven
- Darif, Muhammad [1995]: *Jama' al al-'Adl wa-Ihsan: qara't fi al-Masarat*, Manshurat al-Majallat al-Maghribiyya l-'ilm al-ijtima al-siyyasi, Rabat
- Davenport, Christian [1999]: *Human Rights and the Democratic Proposition*, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 43, No. 1. pp. 92-116
- Denoeux, Guilain – Maghraoui, Abdeslam [1998]: *King Hassan's Strategy of Political Dualism*, *Middle East Policy* Vol. 5, No. 4.
- Denoeux, Guilain [2000]: *The Politics of Morocco's "Fight against Corruption"*, *Middle East Policy*, Vol. 7, No. 2. pp. 165-189
- Denoeux, Guilain [2002]: *The Forgotten Swamp*, *Middle East Policy*, Vol. 9, No. 2. pp. 56-61
- Deutsch, Karl W. [1953]: *Nationalism and Social Communication*, New York
- Di Palma, Giuseppe [1990]: *To Craft New Democracies*, University of California Press, Berkeley
- Diamond, Larry – Plattner, Marc F. (eds) [1993]: *The Global Resurgence of Democracy*, John Hopkins University Press, Baltimore
- Diamond, Larry [1995]: *Economic Reform and Democracy*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore
- Diamond, Larry [1996]: *Is the Third Wave Over?*, *Journal of Democracy*, Vol. 7, pp. 20-37
- Diamond, Larry - Plattner, Marc F. – Chu, Yun-han – Tien, Hung-mao (eds) [1997a]: *Consolidating the Third Wave Democracies: Themes and Perspectives*, The John Hopkins University Press, Baltimore

- Diamond, Larry - Plattner, Marc F. – Chu, Yun-han – Tien, Hung-mao (eds) [1997b]: Consolidating the Third Wave Democracies: Regional Challenges, The John Hopkins University Press, Baltimore
- Diamond, Larry [1999]: Developing Democracy, Toward Consolidation, The John Hopkins University Press, Baltimore
- Diamond, Larry [2003]: Universal Democracy?, Policy Review, No. 119. pp. 3-25
- Dicicco, Jonathan M. –Levy, Jack S.: Power Shifts and Problem Shifts [1999]: The Evolution of the Power Transition Research Program, Journal of Conflict Resolution, Vol. 43, No. 6. pp. 675-704
- Dogan, Mattei (ed) [1988]: Comparing Pluralist Democracies: Strains on Legitimacy, Westview Press, Boulder
- Doorenspleet, Renske [2000]: Reassessing the Three Waves of Democratization, World Politics, Vol. 52, No. 3. pp. 384-406
- Drague, G. [1951]: Esquisse d'histoire religieuse du Maroc, Paris
- Drake, Paul W. – Jaksic, Ivan (eds.) [1991]: The Struggle for Democracy in Chile, 1982-1990, University of Nebraska Press, Lincoln
- Eckstein, Harry [1966]: A Theory of Stable Democracy, Princeton University Press, Princeton
- Edinger, Lewis J. - Nacos, Brigitte G. [1998]: From Bonn to Berlin, Columbia University Press, New York
- Eickelman, Dale F. – Piscatori, James [1996]: Muslim Politics, Princeton University Press, Princeton
- Eide, Asbjorn – Hagtvet, Bernt (eds) [1996]: Conditions for Civilized Politics: Political Regimes and Compliance with Human Rights, Scandinavian University Press, Oslo
- Elster, Jon – Slagstad, Rune (eds) [1988]: Constitutionalism and Democracy, Cambridge University Press, Cambridge
- Ensalaco, Mark [1994]: In with the New, Out with the Old? The Democratizing Impact of Constitutional Reforms in Chile, Journal of Latin American Studies, Vol. 26, No. 2. pp. 409-29
- Ensalaco, Mark [1995]: Military Prerogatives and the Stalemate of Chilean Civil-Military Relations, Armed Forces and Society, Vol. 21, No. 2. 155-70
- Esposito, John L. – Piscatori, James [1991]: Democratization and Islam, Middle East Journal, Vol. 45, No. 3. pp. 427-40
- Esposito, John L. – Voll, John O [1996].: Islam and Democracy, Oxford University Press, Oxford
- Esposito, John L.: Claiming the Centre, Harvard International Review, forthcoming
- Evans, Peter B. – Rueschemeyer, Dietrich – Skocpol, Theda (eds) [1985]: Bringing the State Back In, Cambridge University Press, New York

- Feng, Yi [1997]: Democracy, Political Stability and Economic Growth, *British Journal of Political Science*, Vol. 27, No. 3. pp. 391-418
- Feng, Yi –Zak, Paul J. [1999]: The Determinants of Democratic Transitions, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 43, No. 2. pp. 162-177
- Ferrie, Jean-Noel [2004]: Les limites d'une démocratisation par la société civile en Afrique du Nord, CEDEJ/CERI, Paris
- Finer, Samuel E. [1995]: Comparing constitutions, Oxford University Press, Oxford
- Finley, M. I. [1971]: Democracy Ancient and Modern N. J.: Hogarth Press, New Brunswick
- Fukuyama, Francis [1992]: The End of History and the Last Man, Penguin Books, London
- Garretón, Manuel Antonio [1983]: El Proceso Político Chileno, FLACSO, Santiago
- Garretón, Manuel Antonio [1988]: El plebiscito de 1988 y la transición a la democracia en Chile, FLASCO Cuadernos de Difusión, Santiago
- Garretón, Manuel Antonio [1989]: La posibilidad democrática en Chile, FLASCO Cuadernos de Difusión, Santiago
- Garretón, Manuel Antonio [1991]: La democratización política en Chile: Transición, inauguración y evolución, *Estudios Públicos*, No. 42. pp. 101-35
- Garton, Ash Timothy [2004]: Free World, Penguin Books, London, 2004
- Gasiorowski, Mark J. [1995]: Economic Crisis and Political Regime Change: An Event History Analysis, *American Political Science Review*, Vol. 89, No. 4. pp. 882-97
- Gastil, Raymond D. [1990]: Freedom in the World: Political Rights and Civil Liberties, 1987-1988, Freedom House, New York
- Gazdik Gyula [1997]: A Közel-és Közép-Kelet a második világháború után, Korona Könyvkiadó, Budapest
- Gellner, Ernest. [1969]: Saints of the Atlas, Chicago
- Gellner, Ernest - Micaud, Charles (eds.) [1972]: Arabs and Berbers: From Tribe to Nation in North Africa, Lexington Books, Lexington
- Gellner, Ernest –Waterbury, John (eds) [1977]: Patrons and Clients in Mediterranean Societies, Duckworth, London
- Gellner, Ernest [1981]: Muslim Society, Cambridge University Press, Cambridge
- Gellner, Ernest [1983]: Nations and Nationalism, Cornell University Press, New York
- Gellner, Ernest [1984]: Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals, Hamish Hamilton, London
- Gibb, H. A. R. [1947]: Modern Trends in Islam, University of Chicago Press, Chicago

- Gillespie, Richard [2004]: The Sahara Conflict: Bilateralism or Sub-Regionalism?, EuroMesSCopaper 35
- Gonick, Lev S. - Rosh, Robert M. [1988]: The Structural Constraints of the World Economy on National Political Development, Comparative Political Studies, Vol. 21, No. 2. pp. 171-99
- Greenfeld, Liah [1992]: Nationalism, Harvard University Press, Cambridge
- Greetz, Clifford [1971]: Islam Observed: Religious Development in Morocco and Indonesia, University of Chicago Press, Chicago
- Greenstein, Fred I. –Polsby, Nelson W. (eds) [1975]: Handbook of Political Science, Addison-Wesley Publishing Co., Reading
- Gurr, Ted R. [1993]: Minorities At Risk, United States Institute of Peace, Washington, DC
- Halpern, Manfred [1963]: The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa, Princeton University Press, Princeton
- Halstead, John P. [1969]: Rebirth of a Nation: the Origins and Rise of Moroccan Nationalism 1912-1944, Harvard University Centre for Middle Eastern Studies, Cambridge
- Hammoudi, Abdellah. [1980]: Sainteté, pouvoir et société, Annales E. S. C., Vol. 35, pp. 614-641
- Hammoudi, Abdellah [1997]: Master and Disciple: the Cultural Foundations of Moroccan Authoritarianism, University of Chicago Press, Chicago
- Hammoudi, Abdellah [2001]: Maitres et disciples: Genese et fondements des pouvoirs autoritaires dans les sociétés arabes, Essai d'anthropologie politique, Toubkal, Casablanca
- Hart, David M. [1999]: Tribe and Society in Rural Morocco, Frank Cass, London
- Hartmann, Hauke [2007]: Bertelsmann Transformation Index, Presentation Outline for the "Comparative Democratization" Graduate Class, Nuffield College, Oxford
- Hassan-Idrissi, Mostafa [1982]: Les manuels d'Histoire et identité nationale. Visions du passé et fonctions idéologiques dans l'enseignement contemporain de l'Histoire au Maroc. Thèse 3ème Cycle, Université Paris VII, Paris
- Hayek, Friedrich A. [2001]: The Road to Serfdom, Routledge Classics, London
- Henry, Clement Moore [1998]: Post-Colonial Dialects of Civil Society, in: Yahia H. Zoubir (ed): North Africa in Transition, University Press of Florida, Gainesville
- Herb, Michael [1999]: All in the Family, SUNY Press, Albany
- Heydemann, Steven [2007]: Upgrading Authoritarianism in the Arab World, The Saban Center for Middle East Policy at the Brookings Institution, Analysis Paper No. 13.
- Howe, Marvine [2001]: Fresh Start for Morocco, Middle East Policy, Vol. 8, No. 2. pp. 59-65

- Howe, Marvine [2005]: Morocco, The Islamist Awakening and other Challenges, Oxford University Press, Oxford
- Hourani, Albert [1970]: Arabic Thought in the Liberal Age, Oxford University Press, Oxford
- Huang, Teh-fu [1997]: Party Systems in Taiwan and South Korea, in: Diamond, Larry - Plattner, Marc F. – Chu, Yun-han – Tien, Hung-mao (eds): Consolidating the Third Wave Democracies: Themes and Perspectives, The John Hopkins University Press, Baltimore, pp. 135-160
- Huber, Evelyne - Rueschemeyer, Dietrich – Stephens, John [1993]: The Impact of Economic Development on Democracy, Journal of Economic Perspectives, Vol. 7, No. 3. pp. 71-85
- Huneus, Carlos [1995]: En defensa de la transición: El primer gobierno de la democracia en Chile, Universitat Heidelberg, Institut für Politische Wissenschaft, Heidelberg
- Huntington, Samuel P. [1991]: The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century, University of Oklahoma Press, Norman
- Huntington, Samuel P. [1997]: The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, Touchstone Books, London
- Ibrahim, Anwar [2006]: Universal Values and Muslim Democracy, Journal of Democracy, Vol. 17, No. 3.
- Inglehart, Roland [1997]: Modernization and Postmodernization, Princeton University Press, Princeton
- Inglehart, Roland - Welzel, Christian [2005]: Modernization, Cultural Change and Democracy, Cambridge University Press, Cambridge
- J. Nagy László (szerk.) [2001]: A barcelonai folyamat és Kelet-Európa, SZTE Európai Tanulmányok Központ, Szeged
- Jackman, Robert W. [1973]: On the Relationship of Economic Development to Political Performance, American Journal of Political Science, Vol. 17, No. 3. pp. 611-21
- Jennings, Ivor [1956]: The Approach to Self-Government, Cambridge University Press, Cambridge
- Joffe, George (ed) [1993]: North Africa: nation, state, and region, Routledge, London
- Karl, Terry [1991]: Getting to democracy, in: The transition to democracy: Proceedings of a workshop, Commission on Behavioral and Social Sciences and Education, National Research Council, National Academy Press, Washington, DC
- Kaufmann, Daniel - Kraay, Aart – Mastruzzi, Massimo [2005]: Governance Matters IV: Governance Indicators for 1996-2004, World Bank Policy Research Working Paper 3630
- Kedourie, Elie [1994]: Democracy and Arab Political Culture, Frank Cass, London

- King, Gary, Robert O. Keohane, Sidney Verba [1994]: *Designing Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative Research*, Princeton University Press, Princeton
- Kis Janos [1989]: *Politics in Hungary: For a Democratic Alternative*, Social Science Monographs, Boulder
- Keane, John [1998]: *Civil Society*, Stanford University Press, Stanford
- Korany, Bahgat [1994]: *End of History, or Its Continuation and Accentuation?* *Third World Quarterly*, Vol. 15, No. 1. pp. 7-15
- Kugler, Jacek –Feng, Yi [1999]: *Explaining and Modeling Democratic Transitions*, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 43, No. 2. pp. 139-146
- Lahbabi, Mohamed [1975]: *Le gouvernement marocain a l'aube du XXe siecle*, Les editions maghrebiens, Casablanca
- Lakatos - Musgrave (eds) [1970]: *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge University Press, Cambridge
- Lánczi András [2000]: *Demokrácia és politikatudomány*, Aula, Budapest
- Lapidus, Ira M. [1975]: *The Separation of State and Religion in the Development of Early Islamic Society*, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 6, No. 4.
- Lapidus, Ira M. [1992]: *The Golden Age*, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 524, pp. 15-18
- Lapidus, Ira M. [1996]: *State and Religion in Islamic Societies, Past and Present*, No. 151. pp. 3-27
- Lapidus, Ira M. [2002]: *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, Cambridge
- Lasswell, Harold D. [1958]: *Politics*, Meridian Books, New York
- Le Bras, Gabriel [1964]: *Secteurs et aspects nouveaux de la sociologie religieuse*, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, Vol. 1
- Leveau, Remy [1985]: *Le Fellah Marocain: Defenseur du Trone*, Armand Colin, Paris
- Lewis, Bernard [1996]: *Islam and Democracy: A Historical Overview*, *Journal of Democracy*, Vol. 7, No. 2. pp. 52-63
- Lijphart, Arend [1969]: *Consociational Democracy*, *World Politics*, Vol. 21, pp. 207-25
- Lijphart, Arend [1975]: *The Politics of Accommodation*, University of California Press, Berkeley
- Linz, Juan J. [1990]: *The Perils of Presidentialism*, *Journal of Democracy*, Vol. 1, No. 1. pp. 51-69
- Linz, Juan J. [1990]: *The Virtues of Parliamentarism*, *Journal of Democracy*, Vol. 1, No. 4. pp. 84-91

- Linz, Juan J. – Stepan, Alfred [1996]: Problems of Democratic Transition and Consolidation, Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe, The John Hopkins University Press, Baltimore
- Linz, Juan J. - Stepan, Alfred [1996]: Toward Consolidated Democracies, Journal of Democracy, Vol. 7, No. 2. pp. 14-33
- Linz, Juan J. – Valenzuela, Arturo (eds) [1994]: The Failure of Presidential Democracy, John Hopkins University Press, Baltimore
- Lipset, Seymour Martin [1959]: Political Man, Heinemann, London
- Lijphart, Arend: Patterns of Democracy [1999]: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries, Yale University Press, New Haven
- Londregan, John B. – Poole, Keith T. [1996]: Does High Income Promote Democracy? World Politics, Vol. 49, pp. 1-30
- Lust-Okar, Ellen [2005]: Structuring Conflict in the Arab World, Cambridge University Press, Cambridge
- Madison, James - Hamilton, Alexander - Jay, John [1987]: The Federalist Papers, Penguin Books, London
- Maghraoui, Abdeslam [2001a]: From Symbolic Legitimacy to Democratic Legitimacy: Monarchic Rule and Political Reform in Morocco, Journal of Democracy, Vol. 12, No. 1.
- Maghraoui, Abdeslam [2001b]: Political Authority in Crisis: Mohammed VI's Morocco, Middle East Report, No. 218. pp. 12-17
- Mainwaring, Scott [1993]: Presidentialism, Multipartyism, and Democracy: The Difficult Combination, Comparative Political Studies, Vol. 26, No. 2. pp. 198-228
- Mainwaring, Scott – O'Donnell, Guillermo – Valenzuela, Samuel (eds) [1992]: Issues in Democratic Consolidation, Indiana University Press, Notre Dame
- Majoros Pál (szerk.) [2004]: Világ gazdasági régiók, Perfekt Kiadó, Budapest
- Maravall, Jose M. [1997]: Democracy and the Rule of Law, Cambridge University Press, Cambridge
- Marks, Gary [1992]: Rational Sources of Chaos in Democratic Transition, American Behavioral Scientist, Vol. 35, No. 4-5. pp. 397-421
- Marks, Gary –Diamond, Larry (eds) [1992]: Reexamining Democracy, Sage Publications, Newbury Park, N. J.
- Mauss, Marcel, L'année Sociologique, Vol 7, pp. 212-214
- McFaul, Michael A. - Wittes, Tamara [2008]: Morocco's Elections: The Limits of Limited Reforms, Journal of Democracy, Vol. 19, No. 1. pp. 19-33
- Merih Celasun [2001]: State-Owned Enterprises in the Middle East and North Africa: Privatization, Performance and Reform, The American University in Cairo Press, Cairo

- Merkel, Wolfgang [2004]: Embedded and defective democracies, *Democratization*, Vol. 11, No. 5. pp. 33-58
- Meyer, David (ed) [2002]: *Social Movements: Identity, Culture, and the State*, Oxford University Press, Oxford
- Mill, John Stuart [1991]: *Considerations on Representative Government*, in: Gray, John (ed.): *John Stuart Mill: On Liberty and Other Essays*, Oxford University Press, Oxford
- Moaddel, Mansoor [2007]: *Values and Perceptions of the Islamic and Middle Eastern Publics*, Palgrave MacMillan, New York
- Mohsen-Finan, Khadija [2004]: *Sahara occidental: le maintien du statu quo*, Institut français des relations internationales, Paris
- Moore, Barrington [1983]: *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Beacon Press
- Moore, Clement Henry [1993]: *Political Parties*, in: Zartman, I. William – Habeeb, William Mark (eds.): *Polity and Society in Contemporary North Africa*, Westview Press, Boulder
- Montesquieu [1979]: *De l'esprit des lois*, GF Flammarion, Paris
- Morgenthau, Hans Joachim [1948]: *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, A. A. Knopf, New York
- Munck, Gerardo L. – Verkuilen, Jay [2002]: *Conceptualizing and Measuring Democracy: Evaluating Alternative Indices*, *Comparative Political Studies*, Vol. 35, No. 1. pp. 5-34
- Munck, Gerardo L. [1994]: *Democratic Transitions in Comparative Perspective*, *Comparative Politics*, Vol. 26, No. 3. pp. 355-75
- Munson, Henry, Jr. [1991]: *Morocco's Fundamentalists, Government and Opposition*, Vol. 26, No. 3. pp. 331-345
- Munson, Henry Jr. [1993]: *Religion and Power in Morocco*, Yale University Press, New Haven
- N. Rózsa Erzsébet - Póti László [1999]: *Európa régi-új régiója: a Mediterráneum, Stratégiai és Védelmi Kutató Intézet*, Budapest
- N. Rózsa Erzsébet (szek.) [2005]: *Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*. Teleki László Alapítvány, Budapest
- Najjar, Fauzi M. [1980]: *Democracy in Islamic Political Philosophy*, *Studia Islamica*, No. 51. pp. 107-122
- Nasr, Vali [1995]: *Democracy and Islamic Revivalism*, *Political Science Quarterly*, Vol. 110, No. 2. pp. 261-285
- Nasr, Vali [2005]: *The Rise of Muslim Democracy*, *Journal of Democracy*, Vol. 16, No. 2. pp. 13-27

- Nellis, John R. [1983]: Tutorial Decentralisation in Morocco, *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 21, No. 3. pp. 483-508
- Nelson, Harold D. (ed.) [1985]: *Morocco: A Country Study*, The American University Press, Washington, DC
- Nevitte, Neil [1996]: *The Decline of Deference*, Broadview Press, Ontario
- Niou, Emerson M. S. – Ordeshook, Peter C. [1997]: Designing Coherent Government, in: Diamond, Larry - Plattner, Marc F. – Chu, Yun-han – Tien, Hung-mao (eds): *Consolidating the Third Wave Democracies: Themes and Perspectives*, The John Hopkins University Press, Baltimore, pp. 160-177
- Norton, Augustus Richard [1995]: *Civil Society in the Middle East*, Brill, New York
- Norris, Pippa [2002]: *Democratic Phoenix*, Cambridge University Press, Cambridge
- Nye, Joseph Jr. [2004]: *Soft Power, The Means to Success in World Politics*, Public Affairs, New York
- O'Donnell, Guillermo - Schmitter, Philippe - Whitehead, Laurence (eds.) [1986a]: *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*, The John Hopkins University Press, Baltimore
- O'Donnell, Guillermo - Schmitter, Philippe - Whitehead, Laurence (eds.) [1986b]: *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*, The John Hopkins University Press, Baltimore
- O'Donnell, Guillermo – Schmitter, Philippe - Whitehead, Laurence (eds.) [1986c]: *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, The John Hopkins University Press, Baltimore
- O'Donnell, Guillermo [1991]: Notes on State, Regime and Crisis – or how I am finding it useful to think about countries that are not moving at all toward a consolidated democratic regime”, paper prepared for a conference of the East-South System Transformation Project, Toledo
- O'Donnell, Guillermo [1994]: Delegative Democracy, *Journal of Democracy*, Vol. 5, No. 1. pp. 55-69
- Ober, Josiah (ed) [1996]: *Demokratia*, Princeton University Press, Princeton
- Ober, Josiah [1996]: *The Athenian Revolution Essays on Ancient Greek Democracy and Political Theory*, Princeton University Press, Princeton
- Ottaway, Marina – Riley, Meredith [2006]: *Morocco: From Top-down Reform to Democratic Transition?* Carnegie Endowment for International Peace, Democracy and Rule of Law Project, Middle East Series, Working Papers, No. 71., Washington, DC
- Parsons, Talcott (ed.) [1947]: *Max Weber: The Theory of Social and Economic Organization*, Oxford University Press, New York
- Pastor, Robert A. [1999]: The Role of Electoral Administration in Democratic Transitions: Implications for Policy and Research, *Democratisation*, Vol. 6, No.4. pp. 1-27.

- Patillo, Guillermo – Bustamante, Fernando – Navarro, Miguel [1991]: *Cuál debe ser el gasto military en el Chile de los 90?*, CED-Editorial Atena, Santiago
- Pennell, C. R. [2000]: *Morocco since 1830, a history*, New York University Press, New York
- Perrault, Gilles [1990]: *Notre ami le roi*, Gallimard, Paris
- Perthes, Volker [2004]: *Arab Elites: Negotiating the Politics of Change*, Lynne Rienner Publishers, London
- Piscatori, James [2000]: *Islam, Islamists, and Electoral Principle in the Middle East*, ISIM, Leiden
- Powell, Charles T. [1991]: *El piloto del cambio: El rey, la monarquía y la transición a la democracia*, Editorial Planeta, Barcelona
- Przeworski, Adam [1991]: *Democracy and the market, Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press, Cambridge
- Przeworski, Adam [1995]: *Sustainable Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge
- Przeworski, Adam et al. [1996]: *What Makes Democracies Endure?* *Journal of Democracy*, Vol. 7, No.1. pp. 39-55
- Przeworski, Adam – Limongi, Fernando [1997]: *Modernization: Theories and Facts*, *World Politics*, Vol. 49, No. 2. pp. 155-183
- Raghid El-Solh [1993]: *Islamist Attitudes towards Democracy*, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 20, No. 1. pp. 57-63
- Ragin, Charles C. [2000]: *Fuzzy-set Social Science*, University of Chicago Press, Chicago
- Rawls, John [1996]: *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York
- Rodríguez del Pozo, Laura [2006]: *La evolución del discurso identitario en Marruecos a través de los manuales escolares de Historia: las cuestiones étnica y religiosa*, AWRAQ, *Estudios sobre el mundo árabe e islámico contemporáneo*, Dirección General de Relaciones Culturales y Científicas, Agencia Española de Cooperación Internacional, Vol. 23, pp. 11-41
- Rondinelli, Dennis A. – Cheema, G. Shabbir (eds) [1983]: *Decentralisation and Development: policy implementation in developing countries*, Beverly Hills
- Rostoványi Zsolt [1998]: *Az iszlám a 21. század küszöbén*, Aula Kiadó, Budapest
- Rostoványi Zsolt [2004]: *Az iszlám világ és a Nyugat. Interpretációk összecsapása, avagy a kölcsönös fenyegetettség mítosza és valósága*, Corvina Kiadó, Budapest
- Roth, Guenther – Wittich, Clause (eds) [1978]: *Max Weber: Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*, University of California Press, Berkeley
- Rousseau, Jean-Jacques [1889]: *Du contrat social*, Librairie des bibliophiles, Paris

- Roth, Guenther [1968]: Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States, *World Politics*, Vol. 20, No. 2. pp. 194-206
- Ruedy, John [1985]: Intra-regional Relations in the Maghrib, in: Barakat, Halim (ed): *Contemporary North Africa*, Croom Helm, London
- Rustow, Dankwart A. [1957]: New Horizons for Comparative Politics, *World Politics*, Vol. 9, No. 4. pp. 530-549
- Rustow, Dankwart A. [1968]: Modernization in Comparative Perspective: Prospects in Research and Theory, *Comparative Politics*, Vol. 1, No. 1. pp. 37-51
- Rustow, Dankwart A. [1970]: Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model, *Comparative Politics*, Vol. 2, No. 3. pp. 337-363
- Rustow, Dankwart A. [1985]: Elections and Legitimacy in the Middle East, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 482, Changing Patterns of Power in the Middle East, pp. 122-146
- Rydland, Lars Tore: Explaining the Failure of the Algerian Transition, 1994-95 [2005]: A Rational Choice Approach, PhD thesis, Department of Comparative Politics, University of Bergen, Bergen
- Said, Edward W. [1978]: *Orientalism*, Penguin Books, London
- Schmitter, Philippe C. – Karl, Terry Lynn [1993]: What Democracy is... and is Not, in: Diamond, Larry – Plattner, Marc F. (eds): *The Global Resurgence of Democracy*, John Hopkins University Press, Baltimore, pp. 49-63.
- Schmitter, Philippe C. [1999]: Civil Society East and West, *Foreign Policy*, No. 117. pp. 18-29.
- Schumpeter, Joseph A. [1981]: *Capitalism, Socialism and Democracy*, Routledge, London
- Sen, Amartya [1999]: *Development as Freedom*, Oxford University Press, Oxford
- Shapiro, Ian - Hacker-Cordon, Casiano (eds.) [1999]: *Democracy's Value*, Cambridge University Press, Cambridge
- Sheffer, Gabriel (ed) [1993]: *Innovative Leadership in International Politics*, State University of Oxford Press, Albany
- Sivan, Emmanuel [1990]: The Islamic Resurgence: The Civil Society Strikes Back, *Journal of Contemporary History*, Vol. 25, pp. 353-364
- Smith, Adam [2002]: *The Theory of Moral Sentiments*, Cambridge University Press, Cambridge
- Sniderman, Paul [1975]: *Personality and Democratic Politics*, University of California Press, Berkeley
- Snyder, Richard [1992]: Explaining Transitions from Neopatrimonial Dictatorships, *Comparative Politics*, Vol. 24, No. 4. pp. 379-399

- Starr, Harvey –Lindborg, Christina [2003]: Democratic Dominoes Revisited: The Hazards of Governmental Transitions, 1974-1996, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 47 No. 4. pp. 490-519
- Stepan, Alfred [1978]: *State and Society: Peru in Comparative Perspective*, Princeton University Press, Princeton
- Stepan, Alfred [1988]: The Last Days of Pinochet?, *New York Review of Books*, Vol. 35, No. 2. pp. 32-35
- Stepan, Alfred – Skach, Cindy [1993]: Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation: Parliamentarianism versus Presidentialism, *World Politics*, Vol. 46, No. 1. pp. 1-22
- Stepan, Alfred [2001]: *Arguing Comparative Politics*, Oxford University Press, Oxford
- Swaminathan, Siddharth [1999]: Time, Power and Democratic Transitions, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 43, No. 2. pp. 178-190
- Szigetvári Tamás [1998]: Európa és a Mediterráneum kapcsolatai a 90-es években, *MTA VKI Műhelytanulmányok*, No. 8., Budapest
- Szigetvári Tamás - Suleiman, Nasser M. [1999]: Regional integration tendencies in MENA, *IWE Working Papers*, No. 100., Budapest
- Szigetvári Tamás [2001]: Az Európai Unió mediterrán politikája, *EU Working Papers*, No. 4., Budapest
- Szigetvári Tamás [2002]: A Közel-Kelet és Afrika világgazdasági kilátásai az ezredfordulón, *Magyar Tudomány*, No. 7., Budapest
- Szigetvári Tamás [2003]: Euro-Mediterrán partnerség: Az Európai Unió és a mediterrán országok kapcsolatrendszerének elemzése és értékelése, Ph.D. értekezés, *Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem*, Budapest
- Taagepera, Rein [1998]: How Electoral Systems Matter for Democratisation, *Democratisation*, Vol. 5, No. 3. pp. 68-91
- Talbi, Mohamed [1992]: *‘Iyal Allah*, Ceres Editions, Tunis
- Talbi, Mohamed [1996]: *Ummat al-wasat*, Ceres Editions, Tunis
- Taylor, A. J. P. [1995]: *From Napoleon to the Second International*, Penguin books, London
- Tesse, H. [1950]: *Histoire du Maroc*, Casablanca
- Tessler, Mark [2002]: Islam and Democracy in the Middle East, *Comparative Politics*, Vol. 34, pp. 337-354
- Tibi, Bassam [1986]: Islam and Modern European Ideologies, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 18, No.1. pp. 15-29
- Tibi, Bassam [1990]: *Islam and the Cultural Accommodation of Social Change*, Westview Press, San Francisco and Oxford

- Tibi, Bassam [1998]: *The Challenge of Fundamentalism. Political Islam and the New World Disorder*. University of California Press, Berkeley
- Tibi, Bassam [2003]: *Keresztes háború és dzsihád. Az iszlám és a keresztény világ*, Corvina Kiadó, Budapest
- Tobji, Mahjoub [2006]: *Les officiers de Sa Majesté*, Fayard, Paris
- Tocqueville, Alexis de [1864]: *De la démocratie en Amérique*, Michel Lévy Frères, Paris
- Toka Gabor [1997]: *Political Parties in East Central Europe*, in: Diamond, Larry - Plattner, Marc F. – Chu, Yun-han – Tien, Hung-mao (eds): *Consolidating the Third Wave Democracies: Themes and Perspectives*, The John Hopkins University Press, Baltimore, pp. 93-135
- Valensi, Lucette [1970]: *On the Eve of Colonialism: North Africa before the French conquest*, New York University Press, New York
- Valenzuela, Arturo – Siavelis, Peter [1991]: *Ley electoral y estabilidad democrática: Un ejercicio de simulación para el caso de Chile*, Estudios Públicos No. 43. pp. 27-87
- Vanhanen, Tatu [1990]: *The Process of Democratization: A Comparative Study of 147 States, 1980-1988*, Crane Russak, New York
- Vermeuren, Pierre [2001]: *Le Maroc en transition*, Editions la Decouverte, Paris
- Wantchekon, Leonard [1999]: *On the Nature of First Democratic Elections*, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 43, No. 2. pp. 245-258
- Ward, Robert J. – Rustow, Dankwart (eds) [1964]: *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton University Press, Princeton
- Waterbury, John [1970]: *The Commander of the Faithful: The Moroccan Political Elite*, Columbia University Press, New York
- Waterbury, John [1976]: *Corruption, Political Stability, and Development: Comparative Evidence from Egypt and Morocco*, *Government and Opposition*, Vol. 4, No. 11. pp. 426-445
- Waylen, Georgina [1994]: *Women and Democratization: Conceptualizing Gender Relations in Transition Politics*, *World Politics*, Vol. 46, No. 3. pp. 327-354
- Weale, Albert [1999]: *Democracy*, St. Martin's Press, New York
- Weber, Max [1946]: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Allen & Unwin, London, 1930; *Essays in Sociology*, Oxford University Press, New York
- Weber, Max [1947]: *The Theory of Social and Economic Organisation*, Free Press, New York
- Weber, Max [1981]: *General Economic History*, Transaction Books, New Brunswick, N. J.
- Whitehead, Laurence [1986]: *International Aspects of Democratization*, in: O'Donnell, Guillermo - Schmitter, Philippe - Whitehead, Laurence (eds.):

- Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy, The John Hopkins University Press, Baltimore
- Whitehead, Laurence [1997]: Bowling in the Bronx: The Uncivil Interstices Between Civil and Political, Democratisation, Vol. 4, No.1.
- Whitehead, Laurence [2002]: Democratization: Theory and Experience, Oxford University Press, Oxford
- Whitehead, Laurence: Some Recent Developments in the field of Democratization, and Their Implications on Comparative Politics”, forthcoming
- Willis, Michael J. [1999]: Between Alternance and the Makhzen: At-Tawhid wal Islah’s entry into Moroccan Politics, Journal of North African Studies, Vol. 4, No. 3. pp. 45-80
- Willis, J. R. (ed.) [1979]: Studies in West African Islamic History, London
- Zartman, I. William [1992]: Democracy and Islam, Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 524, pp. 181-191
- Zartman, I. William – Habeeb, William Mark (eds.) [1993]: Polity and Society in Contemporary North Africa, Westview Press, Boulder
- Zakaria, Fareed [2003]: The Future of Freedom, W. W. Norton and Company, New York
- Zeghal, Malika [2003]: Religion et politique au Maroc aujourd’hui, Institut français des relations internationales, Paris
- Zhang, Baohui [1994]: Corporatism, Totalitarianism, and Transitions to Democracy, Comparative Political Studies, Vol. 27, No. 1. pp. 108-36
- Zielinski, Jakub [1999]: Transitions from Authoritarian Rule and the Problem of Violence, Journal of Conflict Resolution, Vol. 43, No. 2. pp. 213-228
- Zoubir, Yahia H. (ed) [1998]: North Africa in Transition, University Press of Florida, Gainesville

A szerzőnek a témában megjelent publikációi

“Az amerikai és iszlám identitás sajátosságai”

Tudományos Diákköri Dolgozat, Nemzetközi Kapcsolatok Szekció,
Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2002

“Franciaország és az arab országok kapcsolata”

Tudományos Diákköri Dolgozat, Nemzetközi Kapcsolatok Szekció,
Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2003

“Az Európai Unió szerepe az arab-izraeli konfliktusban”

Diplomamunka, Nemzetközi Kapcsolatok Szak,
Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2004

“Economic Impacts of the Barcelona Process in Morocco”

UACES Student Forum 6th Annual Conference, University of Oxford, UK, 2005

“Demokrácia és demokratizálódás”

Kül-Világ, IV. Évfolyam 2007/2.

“A marokkói demokratizálódás folyamata: Erőviszonyok a Makhzenen belül”

Kül-Világ, V. Évfolyam 2008/2.

“Democratisation Theories and Experience: A case study on Morocco”

BRISMES Graduate Conference, London School of Economics, UK, 2008

Más témában megjelent publikációk:

“Út egy újabb háborúba Irak ellen?”

Közpolitika, Budapest, 2003. Január

“Economic Policy Alternatives and Ideological Cleavages in Central Europe”

Challenges to Democratic Governance in New Democracies in Central Eastern Europe and the Balkans, Center for the Study of Imperfections in Democracy, Central European University, Budapest, Hungary, 2008